

MAARİF-İ UMUMİYYE NEZARETİ TEŞKİLATI-I¹

Teyfur ERDOĞDU²

I. Giriş³

¹Bu makale, *Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı*, İ.Ü. Siyaset Bilim Dalı basılmamış Y. Lisans tezi 1995, 627 s., dan yola çıkılarak hazırlanmıştır. Konuyu seçmemde ve çalışma süreci içinde yardımını esirgemeyen başta sayın hocam İlber Ortaylı'ya ve tez danışmanlığımı yürüten sayın Adalet Alada'ya müteşekkirim. Makalenin devamı aynı derginin gelecek sayısında yayımlanması düşünülmektedir.

²A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Araştırma Görevlisi.

³Bu konuda bundan önce yapılan çalışmalar: Mahmud Cevad'ın *Maarif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul 1338, 524 s., Osman Ergin'in, 5 ciltlik *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977 ve Faik Reşid Unat'ın *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964 adlı kitabı. Yalnız bu eserlerin hiçbirinde *teşkilatın yapısıyla* ilgili ihtatalı bir bilgiye rastgelmemektedir. Bu bakımdan maarif teşkilatıyla doğrudan alakalı olarak, araştırmaya başlarken elimizin altında matbuu olarak salnameler, düsturda yer alan düzenlemeler, ihsaiyat mecmuaları ve bunun dışında arşiv belgeleri hariç herhangi bir kaynak bulunmuyordu. Makalede kullanılan kanun, irade-i seniyye, nizamname, kararname, talimatname ve programlardan, *Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)*, der. R. Özalp, İstanbul 1982, adlı eserde yer alanları bu kaynaktan yararlanılarak incelenmiştir. Bunun yanında düsturda yer alan düzenlemelerin ve Takvim-i Vekayi'lerin bir kısmına, Ahmed Ziya, *Rehber*, İzmir 1340, adlı eserden yola çıkılarak ulaşılmıştır.

Burada belirtilmesi gereken bir başka konu da kaynakların sıhhat durumudur; ilkinin 1316 ve sonuncusunun 1321 yılında yayımlandığı maarif salnamelerine ve dönemin gazetelerine bakılacak olursa imparatorlukta binlerce ibtidaî mektebin varlığından sözedildiği görülür.. Halbuki başka kaynak ve eleştirilerden anlaşıldığına göre bu pek de doğru olmayan istatistikî bir bilgidir. Meselâ yine bu dönem mekteb kitapçıları gazetelerdeki ilanlara bakarak ibtidaî mektepler için satılacak ümidiyle binlerce nüsha kitap bastırmışlar, fakat daha sonra bu kitapların ellerinde kalması yüzünden kitapları içeren fihristler hazırlayarak gazetelerde açıldığı belirtilen bu mekteblere göndermişlerdi. Ancak daha sonra posta idaresi bu fihristlerin çoğunun zarflarının üzerine *...mahalledeki mektebin tahsisat-ı mahaliyyesi olmadığından veyahut hocası bulunmadığından seddedilmiştir* ibaresi yazarak kitapçılara fihristlerini tek tek iade etmişti. (Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Maarifimiz ve Servet-i İlimiyemiz, Felaketlerimiz*in Esbabı, Dersaadet 1329, s. 26-27). Bunun gibi salnamede yer

Eğitim sistemi ve özellikle ilkokullar siyasal otoritenin, dayandığı ideolojiyi yeniden üretmesinin, "millet" imajıyla mirasını yaymasının ve (bunun için "gelenekler ve/veya milletler" icad ederek) "millet"e bağlılık duygusu aşılamanın en etkili araçlarından biridir.⁴ Bununla beraber aynı araçla, siyasal otorite istemese de kendisine muhalif olabilecek güçler kendi yanında büyür, birlikte gelişir ve hattâ bir sonraki dönemin siyasal ideolojisinin hazırlanmasına ortak olurlar. Kısaca eğitim, sosyal değişmelerin yeni kuşaklara iletilmesi, kişilerin, grupların ve toplumun, değişmelerin doğurduğu yeni durumlara uyum sağlaması, sosyal değişmelerin gerektirdiği yeni insan tipinin oluşturulması ve bu değişmelerin gerçekleştirilmesi aracı olarak belirir. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus bulunmaktadır. Sosyal değişme, dinamik bir süreç halinde sosyal yapıyı topyekûn olarak ilgilendirdiğinden eğitim de sosyal yapının içinde bulunduğu ondan etkilenir ve değişime uğrar. Ancak bazen de sosyal değişimin motoru haline gelerek etkileşimi karşılıklı kılar. Bu itibarla her toplum, tarihi içinde sahip olduğu özel kültürel bünye doğrultusunda bir eğitim olgusunu gerçekleştirmiştir.

Osmanlı imparatorluğunda ise eğitimin geniş kitleler için tam da bu işlevi sağlamak üzere kullanılmaya başlanılmasını 18.yüzyıldan itibaren yoğun bir biçimde görmekteyiz. Elbette bu yüzyıldan önce de eğitim bu tür bir amaç için kullanılmış, çeşitli eserlerde, yazılarda önemine binaen belirtilmiş ve bir kurtuluş çaresi olarak gösterilmiştir. Nitekim, I.Mahmud, III.Mustafa ve I.Abdülhamid'de de eğitime önem verildiğini ancak bunun yalnızca pragmatik amaçlar için kullanıldığını görüyoruz. Bu bakımdan eğitim alanında yapılan ıslahatlar hep askerlikle doğrudan ilgili Batılı anlamda bir görünüm arz ediyordu. Peki Batı modern biliminin ilk tezahürlerini gördüğümüz bu yeni eğitim kurumları⁵ndan devletin beklediği maksat sadece askerî zaferlere yeniden kavuşmak mıydı? Yoksa bu ıslahatların arkasında yatan başka gayeler de var mıydı? Şüphesiz ki imparatorluk bu dönemde herşeyden önce yoğun bir panik havasını tenefüs ediyordu ve çarçabuk ordunun yeni bir düzene sokulması, askerî ıslahat yapılması ve yeni tekniklerle donanmış ordunun Batı ordusu karşısında yenilgilerini bertaraf etmek için fen tahsili görmüş zabıt yetiştirebilmek üzere daha çok pratik ihtiyaçlara cevap verecek uygulamaları geliştirilmesi ilk elden amaçlanıyordu. Yani devrin meşhur tabiriyle artık *mütefennin zabıt* yetiştirmek imparatorluğun en önemli meselesi olmuştu.

18.yüzyıldan itibaren ise, eğitime yüklenen anlam biraz değişme gösterecek böylelikle ilgi başka alanlara da kayacaktı. Eğitim artık bir amme hizmeti olarak görülüyor ve artık bu alanda ıslahatlar yapılıyordu. Bunlardan en etkileyici olanları arasında şüphesiz III.Selim gelir. Çünkü; o Mühendishane-i Bahri'yi ve Berr'i kuruyor, eğitimde yabancı dilden istifade edilmesini sağlıyor, yabancı dilde yazılmış askerî eserleri

---

alan diğer bilgiler de aynı dönemde yayımlanmış başka kaynaklarla ve arşiv belgeleriyle karşılaştırıldığı zaman nezaretin verdiği rakamlarda ve bilgilerde yer yer hatalı noktalara rastlanmaktadır. Gerçeklerle istatistikî bilgiler ve gazete ilanlarının örtüşmemesinin sebebi öncelikle Maarif nezareti teşkilatının zafından, sonra da nezaretin bilerek doğruları çarpıtmasından kaynaklanmaktadır denilebilir.

⁴E.J. Hobsbawm, "Mass-producing traditions: Europe 1870-1914" der. E.J. Hobsbawm ve T. Ranger, *The Invention of Tradition*, Chambridge, 1983, bölüm 7 ve Guy Vincent, *L'Ecole primaire française: Etude sociologique*, Lyons, 1980, s. 188-93.

⁵Eğitimin batılılaşması için bkz. H. Roderic Davison, "Westernized Education in Ottoman Turkey", *The Middle East Journal*, Summer 1961, 15:3, s. 289-301.

Türkçe'ye çevirtiyor ve daha birçok ıslahatlara imzasını atıyordu. Yine istenilen seviyeye gelinemediği görüldüğü için yeniden ıslahat hareketlerine girişiliyordu. Bu hareketlilik, bize yapılan ıslahatların ve oluşturulan müesseselerin çok çabuk sağlam temellere oturtulmadığını ancak Avrupa ile açılan aranın hızlı bir şekilde kapatılması arzusunun hep itici güç olduğunu göstermektedir.⁶ II. Mahmud devrine gelindiğinde, eğitim yoluyla devletin yeniden eski gücüne kavuşacağı kanaatinin devam etmesi üzerine biraz daha temel ıslahatlarda girişimler görülmeye başlanıyor ve meselâ; ilk öğretimin mecburiliği kaidesi konuyordu. Bu işler yapılırken acil ihtiyaçlara cevap verecek nitelikte olan müesseseler meselâ; Tıb-Harb Müzika Mektebi açılıyor, Tıb mektebinde Fransızca eğitim yaptırılıyor, Avrupa'ya talebe gönderiliyor, Tercüme Odası, Mekteb-i İrfan ve Mekteb-i Maarif-i Edebiyye gibi rüşdiyyeler kurulup, Takvim-i Vekayi yayınlattırılıyordu. Ancak eğitimle ilgili olan tüm bu işleri koordine edebilecek bir kurum hâlâ ortada gözüküyordu. Devir böyle kapanırken cülus-ı Abdülmecit'ten sonra işlerde bir kıpırdanma bir değişiklik göze çarpıyor karmaşık yapının bertaraf edilebilmesi için yeni organlar tesis ediliyordu. İşte oluşturulan bu orgarlardan biri de maarif işleriyle müstakilen olmasa da uğraşmaya başlıyordu. Eğitim için gerekli tüm tedbirler düşünölmeye çalışılıyor bunun için bu tedbirleri önceden sezmiş ve almış olan memleketler gözleniyor, iç şartlarla bir dengesi kurulduktan sonra benzerleri fakat asla aynıları olmayan müesseseler teşkil ediliyordu. Bunlardan belki üyeleri ve amaçları bakımından en çarpıcı olanı bir istişare organı mahiyetindeki Encümen-i Daniş'in kurulmasıdır. Encümenin yapısı ve hayatıyla devrin maarife yaklaşımınının tıpa tıp benzemesi de kendi içinde ayrı bir önem taşımaktaydı. Bu dönemde maarifle ilgili olarak yapılanlar sadece halktan kopuk çalışmalar değil bunun yanında halkla doğrudan etkileşim içinde olan okulların yani, orta, meslek ve teknik okulların, Darülfünun'un, yabancı dil mekteblerinin de tesis edilmesidir.

Burada önemli olan bir husus daha var: Bir dönem olarak değil de sadece Tanzimat Fermanı'na bakılacak olursa, eğitimle ilgili hâlâ köklü bir değişikliğin varolmadığı ve hattâ 1845'e kadar bu konuda ciddi birşeyler yapılmadığı görülür. Ancak bunun sebeplerini devletin eğitime önem vermemesinde değil; belki, o dönemin siyasal olaylarında aramak gerekmektedir.⁷ Şunu söyleyebiliriz ki 19. yüzyılın ortasında devlet, artık eğitimde üzerine düşen görevlerin bilincine varmış gözüküyordu. Bunun için de yeni mekteblere devletçe mali yardımlar yapıyor, eğitim giderleri için vergi yoluyla kaynak teminine gidiliyor, bizzat mektebler yaptırılıyor, öğretmenler yetiştiriliyor, muhtelif yerlere bunlar tayin ediliyor, eğitimde merkez ve taşra teşkilatı kuruluyordu. Burada gözden kaçmaması gereken nokta, eğitim alanında yapılan ve daha sonra yapılacak olan bütün bu çabalar eğitim sisteminin yeniden ve daha da önemlisi modern bir biçimde dönüştürülmesini sağlamaya yönelik olmasıdır. Bunun için eğitim alanındaki reformlarda öncelik sırası tabanla tavan arasında yıllara, padişahlara, sadrazamlara ve fırkalara göre

⁶Japonya'da 1868'de başa gelen Samurailer ise ülkenin Batı korkusundan kurtuluşunun şavaşla değil, uzun sürecek bir çağdaşlaşma bunmel kalka (uygarlık ve aydınlanma) ile gerçekleşeceği kanısına varmışlardı. Selçuk Tözeren, "Japon 'Eğitim Modeli' ve Doğu-Batı Sorunsalı", *Toplum ve Bilim*, 1984, 25/26, s. 25.

⁷Nitekim; 1840'da Mısır meselesinin halledilmesinden ve 1841'de boğazlar üzerinde Londra antlaşmasının imzalanmasından sonra imparatorluk reformlara daha fazla ağırlık verebilmiştir. Ayrıca 1846'da Mustafa Reşid paşanın sadrazam oluşu, eğitim alanında bazı atılımların yapılmasını kolaylaştırmıştır. Zira, o modern bir eğitim sisteminin kurulmasını, tarihi bir zaruret olarak görüyor ve padişah Abdülmecid'i eğitim alanında vargücüyle destekliyordu.

zaman zaman değişiklik göstermekle birlikte, Tanzimat bürokrasisi tarafından öncelik genellikle ilköğretime verilmiştir. Çünkü maksat bu sefer daha keskin ve açık ortaya konuyordu: *Müslüman tebaanın cehaletten kurtulması ve Osmanlılık ruhunun yerleşmesi*.⁸

Akla tüm bu çabalamaların, çalışmaların başının kimin tarafından çekildiği sorusu gelebilir. Yukarıda da belirtildiği gibi, motor, genellikle padişah ve bazen de onu dahi aşan elit diye tanımlayabileceğimiz ve araçsal eğitim süzgecinden geçmiş hakim ve muhalif güçler tarafından oluşturuluyor ve kullanılıyordu. Hammer'ın de dediği gibi, imparatorluğun 'yegane müstakil' unsurları imparatorluğu çekip çeviriyorlardı. Burada elit grubun bizi en çok ilgilendiren ve karakteristik davranış şekillerinden biri olan 'kendi kendini toparlama'⁹ gayreti ve yeteneğidir ki bunun neticesinde imparatorlukta birçok reformlar da olduğu gibi eğitimde de bu özelliğin ağır basığını görülmektedir.¹⁰ Yalnız dikkat edilmelidir ki imparatorlukta reformcu bürokratlar, hiçbir sınıfın, hiçbir grubun ve hatâ kendi çıkarlarının dahi temsilcisi olmamışlardır. Bunların bürokrasiye (kalemlere) alınmalarının en önemli sebebi de eğitimleridir. Bu bakımdan dönemin en çarpıcı özelliği, bu kişilerin 'geleneksel' veya 'modern' diyebileceğimiz iki ayrı eğitim kanadından gelmeleridir. Yalnız bunlar her ne kadar iki ayrı kanattan da gelseler her işte olduğu gibi eğitim alanında da idareci elit arasında ortak bir tutum gözümüze çarpmaktadır. Bu konuda ortaya çıkan problemler genellikle sadece izlenecek yollar ve tutumlar üzerinde cereyan etmekteydi. Yoksa 'geleneksel' bir eğitim süzgecinden geçmiş bürokratlar dahi eğitim kurumlarının modernleştirilmesi yönünde görüş bildiriyorlardı.

Tüm bunlara rağmen bürokratların gösterdiği bu çabaların sağlam temelleri olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Çünkü; evvela, padişah iradesi, son safhada yapılmak istenen reformlara hakim oluyor, sonra, eskiden beri süregelen yasallaştırma hareketinin tamamen terkedilmemiş olması da ikili bir kurumlaşmayı doğuruyordu. Yukarıda da söylendiği gibi artık bu yüzyılda merkezîyetçi modern devlet kendi ideolojisini benimsetmek ve ihtiyacı olan bürokrat kadrolarını yetiştirmek (profesyonelleşme) için, en azından tebaasının din ve inanç farkını pek dikkate almayan tarafsız ve birleştirici eğitim veren bir sistem kurmak zorundaydı.

Bu bağlamda şu söylenebilir ki, klasik dönemde yani 19.yüzyıl başlarına kadar eğitim işleri için devlet teşkilatı içinde en yüksek mercii "şeyhülislâm ulemanın reisidir" diyen Fatih'in kanunnamesinin hükmünün delaletiyle, meşihat makamı olarak kabul ediliyordu.¹¹ Ancak, devlet merkezî ve büyük şehirlerde sultanî vakıflara bağlı

⁸Japonya'da 1895-1910 yılları arasında 1880 öncesiyle mukayese edildiği zaman, Batılılaşma kavramı artık dar bir çerçeveye indirgenmiş, sadece müsbet bilim ve teknoloji geliştirilmesi olarak görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde sistematize edilen milli idoloji, imparatorun kutsallığını vurgulayan Japonluk anlayışıdır ve bu anlayış ilk ve orta öğretimde yoğun biçimde işlenmektedir. Selçuk Tözeren, a.g.m., s. 32.

⁹Şerif Mardin, "Tanzimat ve İlimiye", Forum, Ankara 1956, c. 5, sayı: 49, s. 9-10.

¹⁰Dankwart A. Rustow, "Military: Turkey", Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow (der) *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton 1964, içinde s.80 ve Şerif Mardin, "Yeni Osmanlıların Hakiki Hüviyeti", Forum, Ankara 1957, s. 13.

¹¹Nitekim Abdurrahman Şeref bey, bu makamın yetkilerinden bahsederken "hükâmın azl ve tayini ve ilmi rütbenin verilmesi ve müderrisin terfi ve medreselerin nezareti makamlarına aid olduğu cihetle sabıkta Adliyye ve Maarif Nezaretleri vazifesini

külliyelerle medreselerin, Fatih kanunnamesiyle ilk esasları konulan ve Kanunî devrinde daha sağlam temelleri olan bir sisteme bağlanmış bulunan müderrislerin, hiyerarşisine göre tayin ve terfileri kendisine aid bulunan şeyhülislâm bu topluluğun hukukî ve doğâl başkanı olmakla beraber, memleketin her köşesine dağılmış çeşitli seviye ve bünyede medreselerin kendi vakıf şartlarına göre ve çoğunlukla irsî, ailevî veya mahallî şekilde elden ele geçen tedris kürsülerinde vazife alan taşra müderrisleri üzerinde fazla bir idarî yetkisi bulunmadığı ve bunların daha çok, mahallin 'reisü'l-uleması' sayılan müftülerin nezaretine bağlı olduğu bilinmektedir. Diğer yandan II.Beyazıd tarafından kurulan medresenin müderrisliği de vakıfnamesi gereğince şeyhülislâma bağlı kılınmak şekliyle bu makamda bulunan kişinin öğretim mesleği ile olan ilişkisinin de fiilen devam ettirilmek istendiği görülmektedir. II.Mahmud devrine kadar durum bu şekilde devam etti. Nitekim 18.-19.yüzyıllar arasında İstanbul'da yaklaşık 500 medresenin olduğu sanılmaktadır.¹² (XV-XVIII. yüzyıllarda medrese ve devşirme sistemi için bkz. Ek 1 ve 2). Bu dönemde her sınıftan halk ve her dinî grup için, tamamıyla dinî eğitimin hâkim olduğu Osmanlı imparatorluğunda; 19.yüzyıl başından itibaren orduda ve nihayet mülkî idaredeki modernleşme dolayısıyla laik niteliğe yakın, modern eğitim veren mektepler kurulmuş ve bunlar dinî eğitim kurumlarının yanısında hattâ içinde ve onların aleyhine yayılıp, gelişmeye başlamışlardı. Sonuçta, ulemanın dışında laik nitelikli eğitim kurumlarında laik bir bürokrat sınıf yetişmeye başlıyordu. Ancak ileride de görüleceği üzere dinî-laik ikiliği açık bir savaş şekline hiçbir zaman dönüşmemiştir. Öyle ki asker ve bürokrat yetiştirmek için kurulan mektepler modern kurumlarla idare edilmeye çalışılırken, birçok kişi hâlâ geleneksel eğitim kurumlarını tercih ediyor ve buradan yetişenler de yine devlet kademelerine rahatlıkla girebiliyorlardı. Bu da geleneksel eğitim kurumlarının, mevcudiyetlerini korumasını kolaylaştırıyordu. Ancak laik bürokrasi modernleşmeye ve toplum hayatındaki etkisini arttırmaya başladıkça ilmiyye sınıfı kenarda kalmaya ve nihayet II.Meşrutiyet'ten sonra darbe üstüne darbe yemeye başlıyordu.¹³

Yalnız burada bir yanılgıya düşerek 'geleneksel'-'laik' eksen üzerinde yaşanan ikiliğin sadece imparatorlukdaki Müslüman tebaaya has olduğu zannedilmemelidir. Çünkü; gayr-i müslim tebaanın kendi içinde izlediği eğitimde laikleşme çizgisi de

---

cemetmiştir" demektedir. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339, s. 298. Yine II.Mustafa tarafından 1702'de şeyhülislâm Feyzullah efendiye özel bir fermanla bildirilen "çocukların gerekli din bilgilerini almadan sanata verilmemeleri ve medrese, mekteb binalarının tamir ettirilerek harab ve kullanılmaz bir durumda bırakılmamaları..." emri de bu görüşümüzü kanıtlar niteliktedir. Mekteb Maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, c. VII, s.657.

¹²Cahid Baltacı, "İstanbul Medreseleri Hakkında Notlar", XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 5-9 Eylül 1990, c. VI, s. 2816.

¹³Oysa komşumuz olan İran'da aynı dönemde 'geleneksel'-'laik' ikilemi müctehid ve mollaların, modern eğitim kurumlarından yararlanmaları ve zaten var olan iktisadî güçlerine bir de eğitim gücünü katmaları ve siyasal, kültürel hayattaki rollerini koruyarak, gelişmeleri ve bunun sonucunda laikleşme sürecini engellemeleri şeklinde neticeleniyordu. (İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1987, s. 144). Meşrutiyet'ten sonraki maarif için bkz. Huseyri Satı, "Meşrutiyet'ten Sonra Maarif Tarihi", *Muallim*, 1918), sayı 19, s. 65 ve Ayla Oktay, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretimin Tarihsel Gelişimi", *İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yılığ*, 1987, sayı 2, s. 115-142.

Müslümanlarınkine oldukça benziyordu. Meselâ; gayr-i müslimler Müslümanlarla hemen hemen aynı zaman süreci içinde laik eğitime geçme ihtiyacı duydular ve bunu da benzer şekilde; din kurumlarının denetim ve protestosuna rağmen yapmak zorunda kaldılar.¹⁴ Elbetteki Müslüman tebaa böyle bir ruhanî sınıfa sahip olmadığı için çatışma bu derece su yüzüne çıkmadı/çıkarılmadı veya bizzat padişahın dahi modern eğitimi desteklemesi sayesinde bu süreç pek fazla bir-hadise olmadan atlatıldı ve imparatorluk ömrünü bu şekilde tamamladı.

Yapılan reformların kaynaklarından yukarıda kısaca bahsedilmişti. Şimdi bu biraz daha tetkik edilecek olursa, şu söylenebilir ki, bürokratların her alanda olduğu gibi eğitim alanında da gerçekleştirdiği reformların yapılaş sürecinde kullanılan kaynaklardan biri eğer Batı'dan geliyorsa¹⁵ diğerleri muhakkak İslâmî norm ve kurallar ve geleneksel tutum ve

¹⁴Rum milletinin durumu için bkz. İlhan Tekeli, *Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar*, Ankara 1980, TMMOB, s. 32, 34, 40 ve Osman Ergin, a.g.e., s. 796 ve M. Cevdet, "Rum Silloğu ve Vakıf Mükafatları", *Muallimler Mecmuası*, İstanbul 1924, sayı 20, s. 520-521, 523 ve E. Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmanıyye'nin İslahatı (1826-1882)*, İstanbul 1328, s. 226 ve Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti Millet Sistemi*, İstanbul 1992, s. 82-83. Ermeni milleti için bkz. Osman Ergin, a.g.e., s. 12, 626. ve Ali Suavi, "Ermeniler'de Ulum ve Maarif", *Kamusü'l-Ulum ve'l-Maarif*, Paris 1870, sayı: 22, s. 1310-1315. Yahudi milleti için bkz. Bilal Eryılmaz, a.g.e., s. 84 ve İlhan Tekeli ve S. İkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993, s. 32.

¹⁵...Avrupa devletlerinde cari olduğu misüllü...bir Meclis-i Nizamat-ı Tahaffuziyye vaz ve tesisiyle... BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), HH (hatt-ı hümayun), no: 25563-A ve ...Avrupa'da...icra olunan...karantina maddesi...müsbet olduğuna binaen... BOA, BEO (Bâb-ı Âli-Evrak Odası), Ayniyat Defterleri, no: 1714, s.2 ve ...düvel-i sairede olduğu misüllü...Devlet-i Âliyye'de dahi ticaret nezareti icad ve tanzim...BOA, Cevdet, İktisat, no: 1827 ve Takvim-i Vekayî, no: 180 ve ...Avrupa usûlüne tatbikan imal ve idaresi... BOA, İ (İrade), Mesail-i Mühimme, no: 416, 19 B 1257 ve Kurulmak istenen Meclis-i Muhasebe için de Fransa'dan ve Avusturya'dan yardım istenmişti. BOA, İ, MM (Meclis-i Mahsus), no: 326 ve BOA, İ, HR (Hariciyye), no: 7441 ve no: 7554 ve Fransa'nın sanayi ve ticarete dair yazılmış olan kitapları Osmanlı'ya göndermeyi kararlaştırmıştı. BOA, BEO, A, MKT (Sadaret Mektubî Kalemi), 113/47, 28 RA 1264 (Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993'den. Bundan sonra bu eser "AA" şeklinde gösterilecektir). Ayrıca Avrupa eğitimi tarihi için bkz. Kemal Aytaç, *Avrupa Eğitimi Tarihi Antik Çağ'dan 19. yy'ın Sonlarına Kadar*, AÜDTCF yay. no: 225, Ankara 1972. Ayrıca Fransız etkisi için bkz. Max Roche, "L'Education et la Culture Française à Constantinople et à Smyrne dans la Première Moitié du XIXe Siècle", *L'Empire Ottoman la Republlique de Turquie et la France, Varia Turcica*, İstanbul 1986, c. III. İtalyan etkisi için bkz. Şerafeddin Turan, "II. Mahmud'un Reformlarında İtalyan Etki ve Katkısı", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s. 113-125 ve Rif'at Paşa, *Müntehabat-ı Asar*, İstanbul 1290, 3. kitab, s. 4-5 ve Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1985, s. 109 ve *Tanzimat Maddesi, İslâm Ansiklopedisi*, c. XI, s. 734 ve Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat*, İstanbul 1940, I, s. 196 ve İlber Ortaylı, a.g.e., s. 129 ve Sırer, Darülmualliminin Avrupa kız okullarından taklit edildiğini söyler. Reşat Şemseddin Sırer, "100 Yıl Sonra Muallim Mekteplerinden Eğitim Enstitülerine Geçişin Mucib Sebepleri", *Bilgi*, 16 Mart 1948, I/10, s. 1. Fransız eğitimi için bkz. Léon Antoine,

davranışlara uygun kaynaklardan alınıyordu.¹⁶ Zira, bilindiği üzere imparatorluk yeni bir reform dalgasına tutulmuşsa bunun hayata geçirilmesi üzerine yapılacak yasa tasarıları için hem geleneksel kesimden hem de modern kesimden paşalar aynı mekanda toplanabilmekteydiler.

Çok kaba bir tasnifle Maarif Nezareti müstakil olarak kurulmadan önce eğitim işiyle doğrudan veya dolaylı olarak uğraşan ve ilgilenen makamları şöyle sıralayabiliriz: 1-Padişah, 2-Meşihat, 3-Evkaf Nezareti, 4-Gayr-i müslim cemaat teşkilatları; kiliseler, eksharklar, hahamhaneler, v.s., 5-Yabancı ruhanî heyetler ve yabancı hükümetler ve bunların misyoner kolları, 6-Maarifle doğrudan alakalı kuruluşlar; nezaretler, meclisler, komisyonlar ve okullar.¹⁷ Tüm bu karmaşık ve çapraşık ilişkiler özellikle birşeyin varlığına işaret etmektedir: Osmanlı siyasal sistemi çevresiyle olan ilişkilerinde çevrenin eğitim konusunda merkeze doğru aşırı talebler olmuş ve bu talebler karşısında merkez cevap vermek konusunda nitelik ve nicelik olarak zaman zaman da olsa aciz kalmış ve bu yüzden verilmesi gereken cevabı bir çok makam üstlenerek yerine getirmeye çalışmıştır. Denilebilir ki Maarif Nezareti, tüm bu çok sesli alanı düzenlemek ve bu makamların yapmakta oldukları faaliyetler ve bunlara paralel olarak geliştirmiş oldukları uzmanlık alanları ve kuruluşları, işlevlerde etkinliği arttırmak için gerekli olan yapısal düzenlemeleri sağlamak ve çevreyle olan ilişkilerini daha bir rutin ve sistematik hale getirmek için kurulmuştur. Ancak nezaret kurulduktan sonra da eğitimle ilgili tüm işler tek elden yürütülememiş ve denetlenememiştir. Fakat şurası da bilinmelidir ki eğitimi

---

Histoire de l'Enseignement en France, Paris 1967 ve Karal, 1867'den sonra imparatorlukta yapılan mülki ve idari teşkilatlardaki yeniliğin, Şûrâ-yı Devlet'in ve Temyiz Mahkemesi'nin kuruluşunun, Mekteb-i Sultani'nin açılışının, Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'nin ve Osmanlı Tabiiyeti Kanunu'nun çıkarılmasının hep Avrupa müdahalesi sonucunda gerçekleştirildiğini öne sürmektedir. Mekteb-i Sultani için ayrıca bkz. De Salve, "L'enseignement en Turquie: Le Lycée Imperial de Galata Serai", *Revue des Deux Mondes*, 1874, c. V, sayı 3, s. 836-853 ve Adnan Şişman, *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları (1868-1871)*, İÜEF, İstanbul 1989. E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1976, c. VII, s. 338-339 ve E. Ziya Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı'nın Etkisi", *Belleten*, Ankara 1964, XXVIII/112 ve Şevki, yine Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'nin Fransa'nın siyasî baskısı sonucu neşredildiğini söyler. Mehmet Ali Şevki, "Bizde Bir Asırlık Maarif İşi", *Mülkiye*, İstanbul 1934, XXXIX, s. 27 ve Abdülatif Nevzat Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Ankara 1948, s. 485 ve Halil Cin, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 18 ve Ubicini, 1855'te Türkiye, İstanbul 1977, c. 1, s. 25-266.

¹⁶ Reza Kaynar, a.g.e., s. 104-105 ve Atuf, Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi hazırlanırken hem Fransa'dan örnek alındığını hem de memleketin şartlarının gözönünde bulundurulduğu belirtir. Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1931, 1. kitab, s. 130 ve Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun: Mecfhum ve Müessesese Olarak Sultan II. Abdülhamid Dönemine Kadar Gelişmesi", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri*, İstanbul 1994, s. 175-177 ve İlber Ortaylı, a.g.e., s. 154 ve Mehmed Galib Bey, *Sadullah Paşa yahud Mezardan Nida*, Konstantiniyye 1909, s. 26-28.

¹⁷ Mir'at-ı Mekteb-i Hayriyye'de deniliyor ki; şimdiki gibi...maarif meclisleri ve saire olmayıb nâzır-ı mekteb herneyi münasib görürse onu tedaris ettirmek ol vaktin usulündendi... (sayfa 29).

denetleme işi, nezaretin lehine -yavaş da olsa, hattâ zaman zaman aleyhe durumlar da gözükse- bir gelişme çizgisi içinde olmuştur. Ancak, tek elden idare ve denetimdeki acizlik imparatorluğun sonuna kadar çözülememiş ve bu çok sesli-kompleks yapı Tevhid-i Tedrisat yasasına kadar sürüp gitmiştir.¹⁸

II. Maarif Nezareti'nin Kuruluşuna Kadar Maarif Teşkilatının Geçirdiği Safhalar

A. Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti: Maarif işlerini yürüten şeyhülislâmlığın 17.yüzyıl içinde devlet teşkilatı arasına girip ders vekaleti denilen dairesi de kurulduktan sonra artık, şeyhülislâmlar medreseleri bizzat kendileri değil, ders vekilleri vasıtasıyla müderris tayin ederek idare etmeye başlamışlardı. Önceleri görevi yalnız bu işe ait bulunan vekiller daha sonra meşihatın ileri gelen memurları arasında yer almaya başlamalarıyla medreseler ve müderrislerle ilgili öğretim ve eğitim işlerini yürütüp düzenleyen resmî bir makam halinde meşihatın lağvına kadar bu memuriyetlerini devam ettirmişlerdir. Maarif teşkilatının geçirdiği safhalara şeyhülislâmlık ve buna bağlı kurumlarla başlasak da bunların eğitim ve öğretim işlerini düzenlemesine ve bunun yanısıra yine meşihat makamı bünyesinde kurulmuş bulunan *Meclis-i Mesalih-i Talibiyye*'nin varlığına rağmen bu müesseselerin Maarif Nezareti'nin birer çekirdeği sayılmasına imkan yoktur.¹⁹ Çünkü, öncelikle, ders vekaletinin, vakıf şartlarına göre ve çoğunlukla ırsî, ailevî veya mahallî şekilde elden ele geçen tedris kürsülerinde görev alan müderrislerin özellikle taşra müderrislerinin üzerinde fazla bir nüfuzları yoktur. Bu yüzden Maarif Nezareti ile ders vekaleti arasında bir denklik değil, belki ancak bir benzeyiş bulunabilir.²⁰

Eğitime doğrudan müdahalesi bulunan padişahın, ilk iş olarak muhtelif makam ve otoritelere dağılmış bulunan vakıfların nezaret ve idaresini tek bir sorumlunun elinde toplamak üzere 14 Ekim 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ni kurduğu görülmektedir.. Böylece vakıf mekteblerinin de belli bir mercii ilk defa olarak devlet teşkilatı içinde yer almış oluyordu. Ayrıca, 1838 başlarında devletin ihtiyacı bulunan yeni nizamları yapmak vazifesıyla kurulan Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye memleketin iktisadî kalkınması tedbirlerini düşünüp düzenlemek üzere *Ziraat ve Sanayi Meclisi* adı altında bir müchassis heyeti vazifelendiriyorsa da bu heyet, meşgul olunması gereken sahanın çok geniş olması ve bayındırlık ve eğitim konularının da bu ekonomik kalkınmanın temellerini oluşturması yüzünden yerini 7 Temmuz 1838'de *Meclis-i Umur-ı Nafia* adı altında yeni bir heyete bırakıyordu. Bu bağlamda, Meclis-i Umur-ı Nafia özellikle eğitim işleriyle ilgilenen bir meclis olarak karşımıza çıkıyor ve böylece modern eğitim için gerekli teşkilatlanma da bu meclisin kuruluşu ile artık başlamış oluyordu. Artık eğitimin planlanması işi bir bakıma medresenin elinden alınıyor ve daha laik görünümlü bir makamın eline veriliyordu.

¹⁸Denetim için bkz. Kemal Koçak, "Türk Milli Eğitim Sisteminde Denetimin Tarihi Gelişimi", *Çağdaş Eğitim*, 1992, c. XVII, sayı 176, s. 22-26.

¹⁹Mahmud Cevad ibn Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraat*, İstanbul 1338, s. 4.

²⁰Faik Reşid Unat, a.g.e., s. 2 ve A. Nevzat Ayas, a.g.e., s. 8.

Çok geçmeden Meclis-i Umur-ı Nafia'nın, özellikle eğitim konusunda hazırladığı raporların²¹ Dar-ı Şûrâ-yı Babialî ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'den geçerek II.Mahmud'un tasvibinden sonra hem teşkilatta hem de düşüncede bir takım değişiklikler yaptığı görülmüyordu. Böylelikle, maarif meseleleri bu meclise bağlanırken, meclisce mahalle mekteblerinin üstünde *selatin-i izam mektepleri* ismiyle yeni bir öğretim kademesi açılıyor ve bunun yanında mekteplerin her türlü teftiş ve denetimi için de bir teftiş müessesesinin kurulması kararlaştırılıyor ve mahalle ve selatin-i izam mektepleri için bir nâzırın tayini tavsiye ediliyordu. Ayrıca yine bu meclisce çok sayıda okula ihtiyaç duyulduğu, ders programlarıyla kitapların düzenlenmesi gerektiği, mekteb ve hocaların teftiş zorunluluğu, müfredatın ıslahının gerekliliği önemle vurgulanıyor ve bu konular üzerine Dar-ı Şûrâ-yı Babialî'de görüşülen meclis mazbatasına yani Meclis-i Umur-ı Nafia'nın aldığı sınıf usulü ve sibyan mekteplerinden mezun olanların bir-iki hatim ile orta dereceli okullara alınmaları kararı olmak üzere iki noktaya itiraz ediliyordu. Bunun üzerine Meclis-i Umur-ı Nafia verdiği cevapta konunun yanlış anlaşıldığını belirterek başka bir layiha hazırlamıştır. Daha sonra Meclis-i Vâlâ orta mekteplerde okutulacak olan sarf ve nahiv derslerinin önemine işaret edip "bundan böyle mahallat mekteplerinden selatin-i izam mekteplerine ve bunlardan dahi mekâtib-i aliyeye istekleriyle naklolunacak çocukların daima liyakat ve istidadlarına dikkat ve mevsimleri bitiminde istekli olanların naklini çabuklaştırmak üzere yine şeyhülislâm marifetiyle kâfi miktar maaş ile ulemeden uygun bir kişinin nâzır seçilmesi ve tayin edilmesi"²² yollu tavsiyesi ile padişah bütün eğitim ve öğretim işlerini planlamak ve yürütmek üzere 11 Mart 1839'da bir irade ile Evkaf-ı Hümayun Nezareti bünyesi içinde *Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti*'ni kuruyor ve 5 Şubat 1839'da açılan Mekteb-i Maarif-i Adliyye'nin nâzırlığına atanan evkaf müfettişlerinden İmamzade Esad efendiyi de Anadolu payesiyle²³ bu nezaretin başına tayin ediyordu.²⁴ (Mekâtib-i Rüşdiyye nâzırı, Mekâtib-i Umumiyye nâzırı ve Maarif nâzırlarının listesi için bkz. Ek 3). Ayrıca başkatibliğe Mehmed Nazif efendi²⁵ getiriliyordu.²⁶ Yine bunların yanına bir de ikinci katib göreviyle "mükellef" bir kişi tayin ediliyordu.²⁷ Bu yeni düzenlemelerle hükümet, nâzır ve yeni açılacak mekteplere muallim tayini işini şeyhülislâmlığa bırakmasına rağmen mekteb kurma işini kendi üstüne almış görünüyordu. Artık Osmanlı geleneksel eğitim sistemi baştan sona çatlamıştı. Bu çatlak Tanzimat döneminde iyice büyüyerek Osmanlı eğitiminde dünya görüşleriyle eğitim anlayış ve metodlarıyla birbirine tamamen zıt iki kutbun doğmasına

²¹Meclis-i Umur-ı Nafia tarafından alınan kararlar hakkında bkz. Mahmud Cevad, a.g.e., s. 6-20.

²²Mahmud Cevad, a.g.e., s. 6-20.

²³BOA, HH, no: 22801 (AA, s.226, dn.1'den).

²⁴BOA, HH, no: 51545 ve Mahmud Cevad, a.g.e., s. 21. İmamzade Esad efendi bu vazifede 1849'e kadar kalmıştır. Lütfi Ahmed, *Lütfi Tarihi*, İstanbul 1290-1328, c. V, s. 137 (AA, s. 225, dn. 1'den).

²⁵Koçer hatalı olarak başkatibete Mehmed Latif efendinin atandığını yazar. Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul 1991, s. 42.

²⁶*Takvim-i Vekayi*, no: 176 ve Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, no: 853 (AA, s.225, dn.1'den).

²⁷BOA, BEO (Bâb-ı Âli Evrak Odası), Ayniyat Defterleri, no: 796, s. 104 (AA, s.225, dn.1'den)

yol açacaktı. Neticede her alanda olduğu gibi maarif alanında da ikilik (düality) ilerleyecek ve bu durum Cumhuriyet devrine kadar böyle sürüp gidecekti.

Bu dönem içinde de imparatorluğun maarif meselelerini ele alan ve düzeltilmesi için uğraşan kuruluşları sıralamak gerekirse: 1-Meclis-i Umur-ı Nafia, 2-Dar-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Ali, 3-Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, 4-Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti.

Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti²⁸ yukarıda da belirtildiği gibi tam bir nezaret olmayıp Evkaf Nezareti'ne bağlı bir müdürlük seviyesinde idi.²⁹ Bu yüzden adı geçen nezaretin modern anlamda merkezî maarif teşkilatına gidişin ilk adımı olarak kabul edilmesi konusu da tartışmalıdır.³⁰

²⁸ Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti'ndeki rüşdiyye kelimesinin nasıl ve hangi sebeplerden dolayı ortaya çıktığı açık değildir. Zira rüşdiyye kelimesine Meclis-i Umur-ı Nafia, Meclis-i Adli ve Meclis-i Vâlâ raporlarında yer verilmemiştir. Bu raporlarda sadece selatin-i izam mektepleri için bir nâzır tayini isteniyordu. Hatt-ı hümayunda ise, Mekâtib-i Rüşdiyye terimi karşımıza çıkıyor. Bu durumu Osman Ergin, II. Mahmud'un bu yeni açılacak okullarda çocukların rüşdüne erinceye kadar okuyacaklarını düşünerek rüşdiyye adını tercih etmesine bağlar.

²⁹ Bu arada esasen bu vazife için kullanılmış olan nâzır ünvanının bugün anladığımız manâda bir bakanın hüviyet ve yetkisi yoktu. O devirde hattâ II. Meşrutiyet devrine gelinceye kadar nâzır ünvanının makama önem vermek için bir çok teşkilatta müdür yerine kullanıldığını ve daha çok devlet namına varidat toplayan veya masraf yapan yetkili memurlara verildiğini (Abdurrahman Vefik, *Tekalif Kavaldî*, İstanbul 1912, c. I, s. 162-176) devletin resmî gazetesi olan *Takvim-i Vekayi*'yi idareye memur kişiye de *Takvim-i Vekayi* nâzır denildiği gibi, kaza merkezlerindeki nüfus memurlarına bile nüfus nâzır denilmekte olduğunu hatırlatmak gerekir. O tarihlerde Mekteb-i Harbiyye, Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Mekteb-i Tıbbiyye ve Mekteb-i Bahriyye'nin idaresine memur en yüksek yetkili kişiye de nâzır ünvanı verildiği ve sonraları askerî okulların yine Mekâtib-i Askeriyye nâzır ünvanını taşıyan bir umum müdürün nezaret ve idaresi altında birleştirilmiş buldukları da bilinmektedir. Nâzır kelimesi bu iki anlamının yani önemli ve ikinci derecedeki memuriyetleri nitelendirmekteki manasının dışında birçok meclis başkanı için de kullanılmaktaydı. Bu itibarla Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti ve sonradan kurulacak olan Mekâtib-i Umumiyye Nezareti'nin de tamamen bu mahiyette, birer başmüdürlük veya umum müdürlükten farklı bir nitelikte bulunmadıkları bilinmelidir.

³⁰ Meselâ, Faik Reşid Unat, Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti'ni, Mekteb-i Maarif-i Adliyye ile onun benzeri olarak açılan Mekteb-i Ulum-ı Edebiyye adlı iki memur yetiştirici rüşdiyye mektebinin idaresine münhasır bir müdürlük olarak kabul eder. Nitekim İmamzade Esad efendinin hazırladığı 17 Mart 1839 tarihli *Suret-i Layihâ*'dan onun iki okulun müdüründen fazla birşey olmadığı anlaşılmaktadır. (Mahmud Cevad, a.g.e., s. 23-25). Ancak buna karşı olan görüşler de vardır. Nitekim, Bayram Kodaman, Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti'ni tesis eden zihniyetin ve o zihniyetin açmış olduğu okulların tarihî gelişimine bakarak adı geçen nezareti modern eğitim teşkilatına götüren ilk basamak olarak kabul edilmesini gerektiğini bildirmektedir. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1988, s. 7. Çünkü Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti, ilköğretimle ilgili konuları planlama ve yürütme ve memuriyetlere gireceklere memuriyetlerden önce yazılı bir belge verme yetkisine sahipti. Şöyle ki, kalemlerden herhangi birine memur alınmak gerektiğinde adayın dilekçesi üzerine mektebden mezun olup olmadığının anlaşılması için konu Mekâtib-i Rüşdiyye nâzırına havale edilip mezun olduğuna dair nâzırdan gelecek cevap doğrultusunda kendisi memuriyete kabul ediliyordu. (BOA, MMD (Maliyeden Müdevver

B. Muvakkat Meclis-i Maarif: Tanzimat Fermanı'yla birlikte yapılan reformların başarıya ulaşmasını çağdaş bir eğitim sisteminin kurulmasına bağlayan Abdülmecid, maarif işlerine daha fazla önem vermeye başlamış ve bu arada 1845'te Bâb-ı Âli'yi ziyaret ederek devlet erkanının dikkatini bu noktaya çekmiş ve bir hatt-ı hümayun yayınlamıştır. Bu hatt-ı hümayunda devlet ileri gelenleri sert bir dille azarlanmış ve uyarılmıştır.³¹ Bu hatt-ı hümayun üzerine Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, imar ve ıslah işlerini yürütmek amacıyla *Meclis-i Muvakkat* ve *Mecalis-i İmariyye* adlarıyla İstanbul ve taşrada bir takım meclislerin kurulmasına karar vermişti. Böylelikle maarif meseleleriyle uğraşacak ve Meclis-i Vâlâ'nın bir komisyonu olarak 12 Nisan 1845'te bir *Muvakkat Meclis-i Maarif* teşkil edilmiş oluyordu.³² Muvakkat Meclis-i Maarif, Meclis-i Vâlâ azasından ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyyesi'nden reisül-ulema Melekpaşazade Abdülkadir efendinin başkanlığı ve altı üye³³ ile 4-5 Mart 1845'te işe başladı.³⁴

Defterler), no: 8999, s. 31, 28 R 1255; BOA, Meclis-i Tanzimat Defteri, no: 27, s. 42, 2 Şaban 1258; BOA, I, MV (Meclis-i Vâlâ), no: 2313 (AA, s. 55-6'dan)). Zira, 5 Şubat 1839 yılında *Mekteb-i Maarif-i Adliyye* (Bu mektebin altında geçen adliyye kavramının adalet ve hukukla ilgisi olmayıp devrin hükümdarının mahlasının "Adli" olmasından kaynaklanmaktadır. Sungu, mektebin açılış tarihini Tuhfe-i Vehbi nüshasına basılan ve Kitab-ı Mekteb-i Adliyye ibaresini havi olan 1830 tarihli mühürden çıkararak 13 Nisan 1839'den öncedir diye belirtmektedir. İhsan Sungu, "Mekteb-i Maarif-i Adliyye'nin Tesisi", *Tarih Vesikaları*, 1941-1942, I, s. 213) ismiyle memur yetiştiren bir rüşdiyye okulu açılmış olup bu okul daha sonra Maarif-i Adliyye ve Ulum-ı Edebiyye şubelerine ayrılmıştı ve bu okulların açılışına gerekçe olarak Bâb-i Âli ve Bâb-i Defterdari kalemlerine kabiliyetli memurlar yetiştirilmesi gösterilmişti. Süleyman Şevket, "Maarif Teşkilatımıza Dair Notlar", *Muallimler Mecmuası*, İstanbul, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 312.

³¹ BOA, A, AMD, no: 374, s. 30, 4 M 1261 ve *Takvim-i Vekayi*, No: 280 (AA, s.228, dn.2'den).

³² *Takvim-i Vekayi*, no: 283 (AA, s. 229, dn. 1'den).

³³ Askerî Şûrâ azası Arif Hikmet bey, Mekâtib-i Fünun-ı Harbiyye nâzırı Ferik Emin paşa, Vakanüvis Esad efendi, Ferfa emini Arif efendi, Meclis-i Vâlâ üyesi Said Muhib efendi ve mütercim-i evvel Fuad efendi ve başkatibliğe de Amedi hulefasından seçilen Recai efendi. BOA, I, Mesail-i Mühimme, no: 46, 21 Safer 1261 ve BOA, Meclis-i Vâlâ defterleri, no: 470, s. 21-25, 11 Safer 1261 ve *Takvim-i Vekayi*, no: 283 ve *Tanzimat-ı Hayriyye'den Sonra Neşrolunan Kavanin ve Nizamât*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, no: 3326, s. 451-452 ve *Satname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1321, s. 19 (AA, s. 229, dn. 1'den). Burada B. Lewis, Muvakkat Meclis-i Maarif ile Daimî Maarif Meclisi'ni birbirine karıştırarak, Muvakkat Meclis-i Maarif üyeleri arasında Hariciye müsteşarı ve Divan-ı Hümayun kalemi müdürü olan Âli efendiyi göstermektedir. Oysa bu kişi Daimî Maarif Meclisi üyesi olarak daha sonra tayin edilecektir. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1991, s. 113-114.

³⁴ BOA, I, DH (Dahiliyye), no: 4972 (AA, s. 229, dn. 2'den) ve Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Ankara 1967, s. 10. Görüldüğü gibi, üyelerinin çoğunluğu medrese ve Bâb-ı Âli'den yetişme kimselerdir. Yani yedi kişiden üçü ulema sınıfına mensubdur. Oysa yaklaşık bir yıl sonra 1846'da kurulan Daimî Maarif Meclisi'nde ulemadan başkan Esad efendi olmak üzere sadece bir kişi bulunmaktaydı. Yalnız reisül-etibba İzmirli İsmail paşa da bu mecliste azadır. 1851'de kurulan Encümen-i Daniş'de 73 kişilik dahilî ve haricî üyeler arasında ulemadan sadece 16 kişi bulunmaktaydı. Oysa, 1869'da Maarif-i

Muvakkat Meclis aldığı kararları Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'ye sunardı. Burası da alınan kararları inceledikten sonra padişaha arz ederdi. Muvakkat Meclis ilk olarak 1838'de olduğu gibi Evkaf-ı Hümayun Nezareti kayıtlarından mevcut mekteblerin bir dökümünün çıkarılmasıyla işe başlamıştı.³⁵ Muvakkat Meclis-i Maarif'in yaklaşık onbir aylık çalışmaları neticesinde öğretimin Batı'daki gibi üç kademeli olması³⁶ saltanatın önemli kesimlerinde kullanılmak üzere malûmatlı memur yetiştirmek için bir Darülfünun'un kurulması³⁷ ve okulların yönetimini sağlamak üzere bir *Daimî Maarif Meclisi*'ne ve bir kişinin *Maarif-i Umumiyye Nâzırı*³⁸ olarak atanmasına ihtiyaç bulunduğunu ve bütün bu işlerin gerçekleştirilmesi için lüzumlu olan paranın Trabzon, Musul ve Bosna valilerinden temin edilmesini de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'ye bildirildi.³⁹

C. Daimî Meclis-i Maarif: Muvakkat Meclis-i Maarif'in hazırladığı yukarıda bahsedilen bu eğitim reformunda en önemli taraf maarif işlerinin merkezî bir organ tarafından planlanmasının ve icraya konulması gereğinin artık düşünölmeye başlanmış olmasıdır. Sadır olan bir irade ile öncelikle sibyan mekteblerinin ıslahıyla işe başlanarak derece derece diğer mekteblerin düzene konulması ve daimî meclisin ve Darülfünun'un da bir an önce kurulması ve giderlerin karşılanması hususunda başka bir çarenin düşünölmesine⁴⁰ karar verilmiştir.⁴¹

Umumiyye Nizamnamesi hazırlanırken Şûrâ-yı Devlet Maarif Dairesi'nde vazife alan şahıslar arasında hiçbir ulema bulunmuyordu. Bu meclis, Bâb-ı Âli'de kendisine tahsis edilen odada, üyelerinin uhdelerinde bulunan önceki memuriyetlerine de devam edebilmelerinin sağlanması için haftada iki kere toplanırdı.

³⁵BOA, BEO, A, MKT, 24/87, 9 C 1261 (AA, s. 229, dn. 3'den).

³⁶Bulgar maarifinin babası sayılan Drinov 1878 yılında çıkardığı Millî Mektebler Muvakkat Karamamesi'yle Bulgar maarif sistemini ilk-orta-lise şeklinde üç kademeli hale getirilmiştir. Aynı şekilde Doğu Rumeli vilayetinin Maarif nâzırlığında bulunan Yoakim Gruev adındaki bir başka Bulgar da bu vilayeteki eğitimi üç kademeli hale sokmuştur. B. Sakarbalkan, "Prenslık Devrinde Bulgaristan'da Türk Eğitimi (1878-1908)", *Türk Kültürü*, Ocak 1965, c. 3, sayı: 26, s. 85-86 ve ayrıca bkz. Nikolay Todorov, *Bulgaristan Tarihi*, İstanbul 1979.

³⁷BOA, I, DH, no: 6634. Ayrıca Darülfünun için bkz. Mehmed A. Ayni, *Darülfünun Tarihi*.

³⁸Bu sadaret arzında Maarif-i Umumiyye Nâzırı tabiri geçmekte, ancak daha sonra atanacak kişiye Mekâtib-i Umumiyye Nâzırı ünvanı verilecektir.

³⁹BOA, I, DH, no: 6634 ve *Takvim-i Vekayi*, no: 303.

⁴⁰Padişah, masraflar için düşünölen kaynağın halkın sırtına ağır bir yük getireceği endişesiyle bu tekliften vazgeçilmesini ve başka bir yolun aranmasını belirtiyordu. BOA, I, DH, no: 5710 (AA, s.230, dn.2'den). Japonya'da da 1885-9 arası millî eğitim bakanı olan Mori Arinori, 1868 sonrasındaki tedrisat karışıklığı ve devlet yatırımadaki yetersizlik gibi sorunlar karşısında getirdiği çözümler arasında millî karakterin oluşturulması, imparatorun kutsallığının eğitim kurumlarında vurgulanması, okulların bir düzene konulması ve üniversitenin ilk-orta öğrenim amaçlarından ayrı olarak düşünce özgürlüğünün kök salacağı ilim irfan merkezleri haline sokulması bulunmaktadır. Selçuk Tözeren, a.g.m., s. 33.

⁴¹*Takvim-i Vekayi*, no: 306 (AA, s. 230, dn. 2'den). Daimî Maarif Meclisi, Meclis-i Umumiyye bir mazbata vermiş, bu mazbata üzerine Meclis-i Umumiyye Darülfünun ve diğer mektebler için ilk safhada sadece 500 kese verilmesi kararlaştırılmıştır. 19

Bahsedilen karar üzerine Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin 21 Temmuz 1846 tarihli kararıyla daha önce Mekteb-i Harbiyye müdürlüğünde bulunmuş Dar-ı Şûrâ-yı Askerî başkanı mühendis ve meşhur matematikçilerden Ferik Mehmed Emin paşanın başkanlığında ve Meclis-i Vâlâ başkanı Sadık Rıfat paşa ile Hariciye nâzırı Reşid paşanın⁴² ortaklaşa nezaretleri altında ve çalışma yeri olarak Meclis-i Vâlâ dairesinde bir odada başlangıçta bir başkan, Ferik Emin paşa, üyeliğine altı kişi,⁴³ atanarak 1846 yılında *Daimî Meclis-i Maarif* kuruldu.⁴⁴

Çalışmalarına başlayan meclis, ilk, orta ve yüksek olmak üzere kademeli bir eğitim sisteminin kurulması ve eğitim işlerinden doğrudan doğruya sorumlu ve sadarete bağlı ilk eğitim örgütünün çekirdeğinin oluşması yolunda kararlar almıştır.⁴⁵ Bu arada Daimî Meclis-i Maarif başkanı Emin paşanın müşir olarak Rumeli Ordu-yı Hümayunu'nda vazife alması üzerine bu göreve geçirilen ilk *Mekâtib-i Umumiyye Nâzırı*, vakanüvis Esad efendi Daimî Meclis-i Maarif'e tayin edilmiştir.⁴⁶

Bu dönemde henüz Maarif-i Umumiyye Nezareti teşkil edilmediğinden, yukarıda da belirtildiği gibi, Daimî Meclis-i Maarif, Meclis-i Vâlâ başkanı ile Hariciye nâzırının

Zilkaade 1262 tarihli sadaret tezkeresi ve 24 Zilkaade 1262 tarihli irade-i seniyye. BOA, I, DH, no: 6634.

⁴²Meclisin kurulmasına dair Reşid paşanın takdim yazısının sureti için bkz. Mehmed Selahaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasıyyesi*, İstanbul 1306, s. 266-267.

⁴³Nakibü'l-eşraf Esad efendi, Defter emini el-hac Said Muhib efendi ve Hariciye müsteşarı Ali efendi, Dar-ı Şûrâ-yı Askerî üyesi Ferik Mehmed paşa, Reisül-etibba-yı Şcriyari İzmirli İsmail efendi (İhsanoğlu bu kişinin adını İzmirli İbrahim efendi diye vermektedir. Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., s. 364), Divan-ı Hümayun tercümanı Fuad efendi (Keçecizade Mehmed Fuad) ve katibliğine de Recai efendi tayin edilmiştir (*Takvim-i Vekayi*, no: 303 ve *Ceride-i Havadis*, no: 287 (AA, s. 232'den) ve *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1321, s. 19-20). Bu meclise de aynı zamanda Hariciye nâzırı Mustafa Reşid paşa ve vezirlerden Mehmed Sadık Rıfat paşanın alâkadar olmaları uygun görülerek tayin olunmuşlardı. Ayrıca bu Daimî Maarif Meclisi üyeleri arasında Muvakkat Meclis-i Maarif üyelerinden ulema sınıfına mensub 3 kişi: Melekpaşazade Abdülkadir bey, şeyhülislâm Arif Hikmet bey ve Meclis-i Vâlâ müfettişliğine tayin olunan Arif efendi de bulunuyordu. Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., s. 364. Daha sonra bunların yerine ulema yerine bürokrat kesiminden üyeler tayin edilmişlerdir. Bu meclisin üyeleri sayısında bazen değişiklikler görülmüştür. Meselâ, Ubicini, meclisin 1 başkan, 8 üye ve 2 katibden oluştuğunu belirtmektedir. Ubucini, *Türkiye 1850*, I, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 57. Gerçekten de 16 Ocak 1845'te Hekimbaşı Abdülhak efendi (Şair-i azam Abdülhak Hamid'in dedesi) ve Cemaziyelahir'de de Mirliva Derviş paşa üyeliğe atanmışlardır. BOA, BEO, A, DVN (Sadaret Divan Kalemî), 25/64, 26 CA 1263 (AA, s. 232, dn. 1'den). Meclis üyelerinin üzerlerinde ikinci bir işleri olduğundan ilk anda meclisin belli bir toplanma zamanı olmayıp arada bir toplanması düşünülmüştü. Ancak daha sonra meclisin her hafta pazartesi ve perşembe günleri toplanmasına karar verilerek, toplantı zamanları belirlenmiştir. BOA, I, MV, no: 5778 (AA, s. 232, dn. 2'den).

⁴⁴Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin bu konudaki kararı için bkz. *Takvim-i Vekayi*, no: 303 ve BOA, I, DH, no: 6634.

⁴⁵*Takvim-i Vekayi*, no: 303.

⁴⁶BOA, Dahiliyye Dolabı, no: 41, defter no: 42.

ortak nezareti altında bulunuyordu.⁴⁷ Bu durum eğitim konusunda gözle görülür bir laikleşmenin arzalandığının işaretidir. Çünkü; bu döneme kadar şeyhülislâmlığa bağlı olarak yürütülen eğitim işlerinde bundan böyle Bâb-ı Âli'nin yani hükümetin etkisi gitgide çoğalmaya başlıyordu. Bu bağlamda Daimî Meclis-i Maarif'in, reformlarda başı çeken sözkonusu iki müessesenin denetimi altına verilmesi bilinçli olarak yapılmış bir harekettir. Çünkü, eğitim olmadan gerçekleştirilecek reformların kesinlikle eksik ve aksak olacağını tecrübeleriyle bilen bürokratlar ve Tanzimat aydınları bu suretle eğitim mekanizmasını ellerine geçirerek reformları daha rahat ve etkili bir şekilde ve sadece kendileri yönlendirmek istemişlerdir.

1846'da kurulan Daimî Meclis-i Maarif'in gayesi ve vazifeleri; öncelikle hem ıslahatları tesbit ve müzakere, yani Darülfünun'u kurmak, orta eğitim kurumlarını oluşturmak ve maarif ile ilgili meselelerde gerekli reformları yapmak ve de bunların nasıl icra edildiğinin denetimini sağlamaktır.⁴⁸ Yani bu meclis maarif konusunda hem *yasama* hem *yürütme* hem de *yargı* yetkisine üst makamlarla ortaklaşa sahipti. Ayrıca İmamzade Esad efendinin uhdesinde bulunan Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti'nin lağvedilmesiyle, bu meclis buradan idare edilmekte olan kalemlere alınacak kişilerin yeteneklerinin tesbiti ve diğer muameleleri de yürütmekteydi.⁴⁹ Bunun yanı sıra Daimî Meclis-i Maarif'in belki de en önemli vazifesi, Meclis-i Muvakkat'ça tesbit edilen konuları yeni baştan ele alıp Meclis-i Vâlâ'ya ve padişaha sunmak ve uygun görüldüğü takdirde uygulama yoluna gitmekti.

Böylece eğitimde bir teşkilat ilk defa tutarlı bir şekilde meydana getirilmiş ve bu teşkilatı yönetecek sürekli bir maarif meclisi böylece kurulmuştu. Daimî Meclis-i Maarif vakit geçirmeden Muvakkat Meclis-i Maarif, tarafından alınmış kararları uygulamaya koyulmuş ve öncelikle, kurulması padişah tarafından emrolunan Darülfünun'a talebe yetiştirecek mahalle mekteblerinin ıslahına ve bu mekteblerin küçük ve büyük olarak iki kısma ve bunların da kendi içlerinde sınıflara ayrılmasına, bu mektepleri yerinde teftiş edecek bir müdür ve muavine ihtiyaç olduğuna dair kararlar vermiştir.

⁴⁷ Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s. 40. Maarifin şeyhülislâmlıktan ayrılıp tamamen bu iki makamın yani sivil bürokratların denetimine verildiğini gerek Daimî Meclis-i Maarif başkanlığına ve gerekse Mekâtib-i Umumiyye Nezareti'ne atanacak kimselerin bu makamlar tarafından teklif edilmesi açık bir şekilde göstermektedir. Meselâ; Daimî Meclis-i Maarif reisi nakibü'l-eşraf Esad efendinin ölümü üzerine sadır olan bir irade ile uhdesinde bulunan nakibü'l-eşraflık, riyaset ve vakanüvislik memuriyetleri boşalmıştı. Nakibü'l-eşraflığa memur teklif etmek şeyhülislâmın, diğer iki memuriyete yani Mekâtib-i Umumiyye nâzirliği ve Daimî Meclis-i Maarif reisliğine tayin olunacak kişileri önermek de Bâb-ı Âli'nin yetkisi dahilinde bulunduğundan başkanlığa Abdülhak efendi ve vakanüvisliğe de Recai efendi atanmıştı BOA, I, DH, no: 8569, 9 Safer 1264 ve *Ceride-i Havadis*, no: 368 (AA, s: 232, dn. 3'den).

⁴⁸ BOA, I, DH, no: 6634.

⁴⁹ BOA, Meclis-i Tanzimat Defteri, no: 27, s. 45, 12 Safer 1266; BOA, I, DH, no: 3877, 3 B 1259; BOA, Cevdet Maliye, no: 2261 ve no: 2537; BOA, BEO, A., DVN., 19/90, 3 Z 1262; BOA, I, DH, no: 9113, 2 C 1264; BOA, I, DH, no: 15762, 11 N 1268 ve Meclis-i Maarif-i Umumiyye'nin yaptığı bu muamele 2-3 Mart 1852 ve 30 Haziran 1852 tarihleri arasında devam etmiştir. BOA, Cevdet Maarif, no: 7310 (AA, s. 56-7'den). Böylelikle yetki ve denetimi bir nebze olsun maarif alanının dışına kaymış ve devlet memuriyetlerine alınacak kişileri de belirleme şeklinde genişlemiştir.

Bu arada atlanmaması gerekli önemli bir nokta da Cevdet paşanın bildirdiği Daimî Meclis-i Maarif'den başkaca bir *Meclis-i Maarif-i Umumiyye*'nin varlığıdır. Bu meclis, Bâb-ı Âli'de Daire-i Hümayun'da toplanarak sürekli olarak maarif-i umumiyyeye dair görüşmeler yapardı.⁵⁰ Burada alınan kararlar birkez daha Daimî Meclis-i Maarif'de görüşülür ve icra mevkiine konulurdu.

Encümen-i Daniş: Meclis-i Maarif-i Umumiyye'nin müzakerelerinin birinde Paris Akademisi tarzında ve Darülfünun açılıncaya kadar burada okutulacak kitabların telif ve tercümesini yapmak için bir cemiyet-i ilmiyye kurulması kararlaştırılmış,⁵¹ bunun üzerine Meclis-i Maarif-i Umumiyye'de Ahmed Cevdet paşanın başkanlığında bir grup tarafından Encümenin nizamnamesi hazırlanmıştır.⁵² Bu alanda Reşid paşanın önderliğinde ilk defa resmî bir bilim kurumu olarak *Encümen-i Daniş*, Darü'l-maarif binasında geçici olarak, 18 Temmuz 1851'de padişah Abdülmecid'in

⁵⁰ Ayda bir kere vükeladan birinin evi veya yalısında akşam ziyafetinden sonra gece Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye başkanı ile Hariciye nâzırının riyasetleri altında yukarıda da zikr edildiği gibi Meclis-i Maarif-i Umumiyye ismiyle teşkil edilirdi. Burada Daimî Meclis-i Maarif heyetiyle beraber Serasker Rüşdî paşa gibi bazı vükela da üye sıfatıyla bulunurlardı. Ahmed Cevdet de bu Meclis-i Maarif-i Umumiyye'nin muharriri makamında olduğu için Daimî Meclis-i Maarifce bir ay içinde ne yapılmışsa onun bir özetini Meclis-i Maarif-i Umumiyye'de sunardı. Ahmed Cevdet paşa, o dönemde Meclis-i Maarif-i Umumiyye'ye üye olmanın pek şerefli bir iş olduğunu yazılarında belirtmektedir. Bu yüzden Meclis-i Vâlâ üyesinden ve Rumeli beylerbeyliği payelilerinden Mısırlı Kamil paşa ile Takvimhane-i Amire nâzırı ve vakanüvis-i devlet Recai efendiye de bir şeref payesi olmak üzere bu meclisin üyelikleri verilmişti demektir. Bu işlemlerden birkaç ay sonra Kamil paşa bu meclise vezaret etmeye başlamış ve üyelerden olan Mekâtib-i Umumiyye nâzırı Kemal efendi de aynı zamanda Avrupa'ya gitmişti.

⁵¹ Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., 40, s.46. Aynı endişilerle, Japonlar da 18.yüzyılda **Banshowakalgoyo** (Barbar kitapları çeviri bürosu) ardından 1856'da **Banshoshirabesho** (Barbar tetkikleri bürosu)yu kurmuşlardır. Bu büro da 1868 Tokyo üniversitesi kuruluncaya kadar onun yerini almak ve ona zemin hazırlamak ile görevliydi.. Ancak bu bürolar bizdeki gibi başarısız olmamış Japonca'ya yüzlerce bilimsel eserin çevrilmesinde önemli bir rol almıştır. Bu kitapların bazıları için bkz. Selçuk Esenbel, "Japon Aydınları ve Batı Bilimi", *Toplum ve Bilim*, 1988, 40, s. 39-40. *Bu başarının altında belki de Japon uygarlığının bilim ve teknolojiye bir başka uygarlığa (Çin'e) uzun zamandır medyun olması bulunmaktadır. Oysa Osmanlı imparatorluğunun bu ilişkide yeri Çin'e benzemekte ve bu durum bilim ve teknolojiye Batı'dan rahatça aktarımlarda bulunamamasına sebep olmuştur* denilebilir. Bunun yanında geleneksel Japon aydını gibi geleneksel Osmanlı aydınının zihni de Batı bilim anlayışı karşısında bir değerler çatışmasına sahne olmuştur. Nitekim, *18.yüzyıl Japon bilim adamı Shizuki, "Şekil itibariyle dünyamız yuvarlak olup, dönmektedir. Ancak, erdemler itibariyle (Çin düşüncesi doğrultusunda) kare şeklinde olup, hareketsizdir"* (Selçuk Esenbel, a.g.m., s. 40) derken, *Osmanlı aydınının kafasında bulunan ve "Felsefe itibariyle dünyamız yuvarlak olup, Güneş etrafında dönmektedir. Ancak hikmet nazarıyla (İslâm düşüncesi doğrultusunda) öküz ile balığın sırtında olup, Güneş dünyamızın etrafında dönmektedir"* şeklinde formüle edilebilecek anlayışa çok yakın kaygılara sahip olduğunu göstermektedir.

⁵² *Takvim-i Vekayi*, no: 449.

katıldığı ve sadrazam Reşid paşa, Hayrullah efendi ve Cevdet paşanın nutuk irad ettikleri bir merasimle açıldı.⁵³

Encümen-i Daniş'in gayeleri arasında eğitimin geliştirilebilmesi için gerekli gördüğü önlemleri Meclis-i Maarif'e götürmek bulunuyordu. Bu bağlamda, Encümen-i Daniş, Meclis-i Maarif-i Umumiyye'ye bağlı olarak çalışan resmî bir kuruluş kimliğini kazanıyordu.⁵⁴ Beslenen tüm ümitlere ve gayretlere karşın Encümen-i Daniş'in vazifelerini ne kadar yerine getirdiği, Ahmed Cevdet paşa tarafından bile şüpheyle karşılanmıştır.⁵⁵ Gerçekten de Encümen-i Daniş, isteneni verememiş olmasından kaynaklanan bir düş kırıklığı içinde 1862 yılında kapatılmıştır.

D. Mekâtib-i Umumiyye Nezareti: Daimî Meclis-i Maarif bir karar organı mahiyetinde ve haftada ancak iki kere toplanabiliyordu. Bunun yanında meclis aldığı kararları uygulayacak bir yürütme organından yoksundu. Bu yüzden daha önce kurulmuş ve Evkaf Nezareti'ne bağlı bulunan Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti'nden bağımsız olarak meclis üyelerinden biri tarafından meclise bağlı olarak idare edilmek ve Daimî Maarif Meclisi'nde alınan kararlar muvacehesinde gerek sibyan ve rüşdiyye mektebelerinin işlerinin yürütülmesi, gerekse Darülfünun'un inşa, nizamât ve levazımâtının hazırlanmasına nezaret

⁵³Takvim-i Vekayî, no: 453 (AA, s. 244, dn. 2'den) ve BOA, Yıldız Tasnifi, kısım 18, no: 553/487, zarf 93, karton 38.. Encümen açılmadan evvel 16 Temmuz 1851 tarihinde üyelere verilecek rüusların şekli belirlenmişti. BOA, I, DH, no: 14310 (AA, s. 244, dn. 2'den). Bu arada yine Mısır'da bulunan Encümen-i Daniş üyeliğine tayin olunanların rüusları keyfiyetine dair bir irade yayımlanmıştı. BOA, Mısır Defteri, no: 494, 11 Safer 1268. Ayrıca bkz. Kenan Akyüz, *Encümen-i Daniş*, Ankara 1975 ve Cahit Yalçın Bilim, "İlk Türk Bilim Akademisi Encümen-i Daniş", *HÜEF Dergisi*, Ankara 1985, c. III, sayı 2, s. 81-104 ve Ali İhsan Gencer, "Encümen-i Daniş ve Mustafa Reşid Paşa", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara 1994, s. 31-39 ve M. Şakir Ülkütaşır, "Encümen-i Daniş, İlk Türk Akademisi", *Akademi Dergisi* 1946, c. I, sayı 6, s. 17-19.

⁵⁴15 Nisan 1851 tarihinde başkanlığa atanan Ataullah Efendizade Şerif efendi ve ikinci başkan Meclis-i Maarif-i Umumiyye üyelerinden Müverrih Hayrullah efendi (BOA, I, MV, no: 6740 ve *Takvim-i Vekayî*, no: 449 (AA, s. 243, dn. 1'den)) o devrin tanınmış ulemasından, sadrazam Mustafa Reşid paşa, şeyhülislâm Arif Hikmet bey, Serasker Mehmed paşa, Meclis-i Vâlâ başkanı Rıfat paşa, Hariciye nâzırı Ali paşa, Arabistan ordusu müşiri Emin paşa, Ticaret nâzırı İsmail paşa, Rumeli Teftiş memuru Sami paşa, Meclis-i Vâlâ üyesi Yusuf Kamil paşa ile Arif efendi ve nakibü'l-eşraf Tahsin efendi ve Dar-ı Şûrâ-yı Askerî üyesi Rüşdü molla başta olmak üzere devletin ve ordunun bilgili kişilerinden oluşan 40 dahili ve sayısız harici üyeleri (BOA, I, MV, no: 6740 (AA, s. 242, dn. 2'den) ve daha sonra 19 Aralık 1852 tarihinde mufassal bir tarih-i umumî yazmak için haricîden Encümen-i Daniş'e bazı kişiler memuriyete atanmışlardır. BOA, I, DH, no: 16459 (AA, s. 245, dn. 3'den)). Encümen-i Daniş'teki çalışmalarından dolayı herhangi bir maaş alınmamakta, üyelerine sadece bir şeref payesi olarak azalık ünvanı verilmekteydi (Encümen-i Daniş'in üyelerinin seçilmesi usulü için bkz. BOA, I, DH, no: 16023 (AA, s. 243, dn. 3'den) ve no: 14310). Yalnız Meclis-i Maarif her yıl kitab telif edenlere verilme üzere kendisine tahsis edilen 50.000 kuruşluk miktarı Encümen'in harcamalarına yöneltecekti. Ayrıca başarılı olanlara atıye ve madalyalar dağıtılacaktı. BOA, I, MV., no: 6740 ve *Takvim-i Vekayî*, no: 449 (AA, s. 242, dn. 1'den). Haricî üyeleri arasında J. W. Redhouse, Hammer, Washington Üniversitesi hocası Edward Salzbornig (BOA, Cevdet Maarif, no: 5361) ve Bianchi gibi meşhur isimler de yer alıyordu.

⁵⁵Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s.13.

etmek, nizamların uygulamada gerekebilecek değişiklikleri nedeniyle bunları meclise havale etmek ve bir icra organı olmak üzere 13 Kasım 1846'da⁵⁶ *Mekâtib-i Umumiyye Nezareti* teşkil edildi. Bu şekilde ayrı bir kuruluşun oluşturulmasının temel sebebi, Evkaf Nezareti'nin, dolayısıyla medrese zihniyetinin tesirinden mektepleri kurtarmak şeklinde açıklanabilir.⁵⁷

Eğitime hâkim olan medrese zihniyetine rağmen reformcu kanadın temsilcisi olan Mustafa Reşid paşanın himayesinden faydalanan Daimî Meclis-i Maarif, açılan ve açılacak olan okulların kontrolünü elinde bulundurmak suretiyle maarif meselesini medresenin tekelinden çıkarmayı başardı. Ancak sibyan okulları yeni kurulan Mekâtib-i Umumiyye Nezareti'nin yetkisi dışında bırakıldığından genel eğitimde yine medresenin etkisi daha uzun yıllar devam etmiştir. Ayrıca Harbiyye ve Tıbbiyye gibi askerî mektepler de özel durumları gözönünde bulundurularak Mekâtib-i Umumiyye Nezareti'nin idaresi altına alınmayıp eskisi gibi Mekâtib-i Harbiyye Nezareti'nin emri altında bulunuyorlardı.⁵⁸ Yani halen tekelden bir denetim sağlanamamış ve çeşitli mektepler değişik gelişme süreçlerini eşzamanlı olarak yaşamışlardır.

Mekâtib-i Umumiyye Nezareti'nin başına 3 Ocak 1847'de vakanüvis Esad efendi nâzır olarak tayin edildi.⁵⁹ Bu makam dahi yukarıda belirtildiği gibi bir umum müdürlük ve icra organı durumunda olup yetki sahası sibyan ve rüşdiyye okullarıyla sınırlıydı.⁶⁰

⁵⁶veya 9 Ocak 1847.

⁵⁷Bu durum sadece Osmanlı'ya özgü bir durum olmaktan öte kendinden önceki devletlerde de gözüküyordu. Meselâ; Doğu Roma imparatorluğu maarifinin bir özelliği de burada ruhanî mekteplerle laik darülfünunun yanyana çalışmasıydı. Hattâ bu iki müessesenin muallimleri arasında kesin bir ayrılık dahi yoktu. Öyle ki, bazı muallimler ruhanî mekteplerde ders okuturken aynı zamanda darülfünunda da çalışmaktaydılar ve Doğu Roma imparatorluğunda üç tür yüksek mekteb bulunuyordu; bunlardan biri, laik darülfünun, nisbeten özgür patrikhane mektepleri, sonuncusu ve en taassubu manastır mektepleri. Adnan Adıvar, "Bizans'ta Yüksek Mektepler", *İÜEF Tarih Dergisi*, İstanbul 1953, c. 5, sayı: 8, s. 47, 51.

⁵⁸BOA, I, MV, no: 4727 (AA, s. 235, dn. 1'den).

⁵⁹BOA, I, DH, no: 6903. Bu dairenin kurulması lüzumu ve görevleri hakkında sadrazam Mustafa Reşid paşa tarafından padişaha sunulan arz tezkeresinde başa geçirelecek memur için Maarif-i Umumiyye Nâzırı tabiri kullanılmıştır. Bkz. Mehmed Selahaddin, a.g.e, s. 267. Yanına da muavin olarak Sadaret Mektubi Kalemî mümeyyizi Farsça mütercimi Ahmed Kemal efendi ve yazışmaların yürütülebilmesi içinde bir katib atandı. (BOA, I, DH, no: 6634 ve no: 6903 ve *Takvim-i Vekayi*, no: 316 ve *Ceride-i Havadis*, no: 316 ve bunların maaşlarına dair bkz. BOA, I, DH, no: 6923 (AA, s. 233'den)).

⁶⁰Meselâ; Mekâtib-i Umumiyye Nezareti, müdürlüğe dönüştürüldükten ve başına müdür olarak Kemal efendi getirildikten sonra, Sibyan Okulu Talimatnamesi ile sibyan okullarına yönelik olarak Daimî Meclis-i Maarif bir düzenleme yapmıştır. Bu talimatnameye göre okula devam etmeyen çocukların velilerinin meclise bildirilebilmesi için yapılması gerekli tahkikatı bu müdürlüğe görev olarak vermiştir *Mekâtib-i Sibyan Hocalarına Dair Talimat*, 1263, s. 3. Ayrıca sibyan okulları için bkz. Selim Sabit, *Rehnüma-yı Muallimin Sibyan Mekteplerine Mahsus Usul-i Tedrisiyye*, Matbaa-yı Osmaniyye, İstanbul 1299. Mekâtib-i Umumiyye Nezareti'nin kuruluşunun gerekçesini açıklayan resmî tebliğde bu husus şu şekilde belirtiliyordu: "Meclis-i Maarif, umum maarifin bi's-suhule esbab-ı tahsiliesini hem müzakere ve icraya ve hem de nezaretine memur ise de, işbu icraat

Yani meclis isteyerek yetkilerinden bir kısmını bu nezarete devretmiştir. Yine Mekâtib-i Umumiyye Nezareti, mekteblerin teftiş işlemi ve tutulan raporlardan meclisin haberdar edilmesi husularında Daimî Meclis-i Maarife karşı sorumluydu.

E. Nezaret'in Mekâtib-i Umumiyye Müdürlüğü Haline Dönüştürülmesi: Daimî Meclis-i Maarif başkanı Emin paşanın müşir olarak Rumeli Ordu-yı Hümayunu'nda vazife alması üzerine bu göreve geçirilen ilk Mekâtib-i Umumiyye nâzırı, vakanüvis Esad efendi Daimî Meclis-i Maarife tayin edildi.⁶¹ Vakanüvis Esad efendinin Meclis-i Maarif-i Umumiyye başkanlığına tayini üzerine boşalan Mekâtib-i Umumiyye Nâzırlığı'na da 1 Ocak 1848 muavini olan Ahmed Kemal efendi nâzır ünvanıyla değil, müdür ünvanıyla⁶² atanarak Mekâtib-i Umumiyye Nezareti, *Mekâtib-i Umumiyye Müdürlüğü'ne* çevrilmiştir.⁶³

Bu uygulama yukarıda belirttiğimiz gibi Bâb-ı Âli'nin artık maarif işini tamamen denetlemek isteğini göstermektedir. Çünkü; Mekâtib-i Umumiyye Nezareti'nin müdürlüğe dönüştürülmesine dair sadaret arzında konunun Hariciye nâzırı, Meclis-i Vâlâ başkanı ve sadaret müsteşarı arasında uygun görülüp arzedildiği zikredilmektedir.⁶⁴ Böylesine önemli bir konuda bile şeyhülislâma danışılmayıp, Bâb-ı Âli'de söz konusu üç üst düzey memur arasında kararların alındığı görülüyor. (Yine *Mekâtib-i Umumiyye Müdürlüğü'nün* Mekâtib-i Umumiyye Nezareti'ne dönüştürüldükten ve Kemal efendinin Mekâtib-i Umumiyye nâzırı tayin edilmesinden ve birtakım hadiseler sonucunda Berlin sefaretine tayin edilmesinden sonra boşalan yere Hayrullah efendinin atanmasını da Hariciye nâzırı, Meclis-i Vâlâ başkanı ve sadaret müsteşarı ortaklaşa teklifle padişaha arz etmişlerdi⁶⁵). Daha sonra Kemal efendinin, İstanbul'daki rüşdiyye okullarının sayıca artırılmasında ve buralarda uygulanan öğretim sisteminde başarılı sonuçlar elde edilmesinde rolünün anlaşılması üzerine *taltifen* Eylül 1848'de kendisine nâzır ünvanının verildiği ve Mekâtib-i Umumiyye Müdürlüğü'nün yeniden nezarete çevrildiği bilinmektedir.⁶⁶

F. Mekâtib-i Umumiyye Müdürlüğü'nün Yeniden Nezaret Haline Dönüştürülmesi, Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti'nin Bu Nezaret'le Birleştirilmesi: Darülmuallimin deyimi ilk defa Mekâtib-i Umumiyye nâzırı Kemal efendi tarafından Takvim-i Vekayi'de o devirdeki Fransız mektepleri hakkında bilgi

---

maddesinde sühulet-i kamile hasıl olmak ve yapılacak şeylerde ve vaz olunacak kaffe-i nizamatta vasıta-yı fiiliye-i nezareti bulunmak üzere Meclis-i Maarif üyesinden bir kişinin memuriyetiyle" (Takvim-i Vekayi, no: 316).

⁶¹BOA, Dahiliyye Dolabı, no: 41, defter no: 42. Vefat eden Esad efendinin yerine Meclis-i Maarif-i Umumiyye üyelerinden Abdülhak Molla efendi başkan tayin edildi. BOA, I, DH, no: 8569, 6 Safer 1264; BOA, BEO, A, DVN, 37/9, 2 RA 1264 (AA, s. 236, dn. 3'den) ve Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., 40, s. 37.

⁶²Ebuzziya Tevfik, *Mecmua-yı Ebuzziya*, sayı 120.

⁶³BOA, Cevdet Maarif, no: 6606 (AA, s. 236, dn. 3'den).

⁶⁴26 Aralık 1847. BOA, I, DH, no: 8475 (AA, s.2 32, dn. 3'den).

⁶⁵19 Haziran 1854. BOA, I, DH, no: 19075 (AA, s. 232, dn. 3'den).

⁶⁶Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1316, s. 24.

verilirken kullanılır.⁶⁷ Hattâ bu devirde darülmuallimin planlarının Abdülmecid'e gösterilip onayının alındığını ve işe başlandığını da biliyoruz.⁶⁸ Bu girişimler üzerine verilen nâzır ünvanının yukarıda belirttiğimiz gibi makama verilen ehemmiyetin bir sonucu olduğu görülmektedir. Evvelce kurulmuş olan Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti de varlığını ve ayrıcalığını 2 Ekim 1849'a kadar *Mekâtib-i Adliyye Nezareti* adı ile muhafaza etmiş ve İmamzade Esad efendinin Meclis-i Vâlâ üyeliğine tayininden sonra uhdesinde bulunan maarif-i adliyye mektepleri ve bu okullara aid işler Mekâtib-i Umumiyye Nezareti'ne devrolunmuştur.⁶⁹ Bunun üzerine işlerin artması ve yoğunlaşmasıyla Mekâtib-i Umumiyye Nezareti -Darülfünun kuruluş işleriyle Daimî Meclis-i Maarif uğraştığından- biri rüşdiyyeler, diğeri sibyan mektepleriyle meşgul olmak üzere iki kola ayrılmıştır.

İlk zamanlar bu dairelerin başlarında aynı zamanda nâzırın yardımcıları ve kuruluşun kendi dallarındaki okulların müfettişleri durumunda bulunan ve *sibyan* ve *rüşdiyye* okullarını her gün gezip yeni nizamların nasıl uygulandığını denetlemekle görevli *muin* ünvanını⁷⁰ taşıyan birer amir bulunuyordu. Ayrıca mekteplerde mevcut hocalardan yeni düzenlemeye göre yeterli ve liyakatli olanlarını imtihan ve tespit işlemlerinde nâzıra yardımcı olmak üzere iki mümeyyiz ve bu konulara dair cereyan eden günlük hadiseleri Daimî Meclis-i Maarife bildirmekle vazifeli bir jurnal kaübi ve gerektiğinde hocaları celb etmek üzere iki hademe görevlendirilmişti.⁷¹ Tüm teşkilat bunlardan ibaretti.⁷² Daha sonra sibyan mekteplerini teftişe görevli Nazif molla ve rüşdiyye mekteplerini teftişe görevli Hafız Vehbi efendilerin atandığı iki memuriyet olan muinler lağv edilerek, Vehbi efendi 26 Aralık 1847'de müdür Kemal efendiye muavin tayin olundu.⁷³ Daha sonra bir düzenlemeyle nezaretin rütbesi önemli ölçüde tenezzül

⁶⁷Takvim-i Vekayi, no: 361.

⁶⁸Takvim-i Vekayi, no: 372 (AA, s. 238, dn. 3'den) ve BOA, 1263 yılı maruzatı, no: 7193.

⁶⁹2 Ekim 1849. Takvim-i Vekayi, no: 412 (AA, s. 237, -dn. 5'den).

⁷⁰Osmanlı devletinde modern eğitim sistemi gelişirken yayımlanan resmî belgelerde teftiş hizmetiyle ilgili olarak üç terim gözükmektedir: Muin, müfettiş, muhakkik.

⁷¹BOA, I, DH, no: 6923 (AA, s. 235, dn. 2'den).

⁷²Darülmuallimin ilk mezunlarını vermeye başlayınca rüşdiyyelerin vilayetlerde de açılması ve uygulamasına geçilmiş ve 1 Temmuz 1853 memleketin başlıca büyük merkezlerinde 25 rüşdiyyenin açılmasını mümkün kılacak ödenek sağlanarak bunları mahallen kurup teşkilatlandırmak görev ve yetkisiyle Mekâtib-i Umumiyye Nezareti'nin mekâtib-i rüşdiyye işlerine bakan muini ulemadan Vehbi Molla diye anılan İmamzade Mustafa Hafız Vehbi efendi vilayetlere gönderilmiştir. *Ceride-i Havadis*, no: 756

⁷³Bu dönemde sadarete meydana gelen bir değişiklik ile reformcuların büyük bir endişeye kapıldıklarını biliyoruz. Şöyle ki; 28 Nisan 1848'de padişah, serasker Damad Said paşanın ısrarıyla Mustafa Reşid paşayı sadarettten alarak yerine Sarım paşayı sadrazam olarak atadığını bildirdi. Bu şekilde nüfuzu artan Said paşanın, reformcuları dinî duygulara saygısızlık etmekle suçlayarak etkisiz duruma getirmek istemesi ve rüşdiyye mekteplerinde çocuklara ressamlık öğrettikleri gerekçesiyle harita eğitiminin yasak edileceği söylentisinin yayılması üzerine Mekâtib-i Umumiyye muavini Vehbi efendi bütün harita müsveddelerini kenef kuburuna attırdı. (Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., I, s. 10-11) Bu da bize, halen maarifle ilgili kurumların ne kadar güçsüz ve temelsiz

ettirilmiş⁷⁴ ve mümeyyiz-i evvel olarak Süleymaniye camii vaizi şeyh Murad ve mümeyyiz-i sani olarak Sultan Şelim camii vaizi Hafız Emin efendiler tayin edilmişlerdi. Aradan bir sene geçtikten sonra da şeyh Murad efendinin ölümü üzerine iki mümeyyizlik *Mekâtib-i Sibyan Mümeyyizliği* adı altında birleştirilerek nezarete yeni bir görünüm kazandırılmıştı.⁷⁵

G. Meclis-i Maarif-i Umumiyye: Yukarıda da belirtildiği şekilde haftada ancak iki gün toplanabilen Daimî Meclis-i Maarif, icra yetkilerini Mekâtib-i Umumiyye Nezareti'ne devretmişti. Daha sonra yapılan bir düzenlemeyle, ayda bir kere toplanacak olan *Meclis-i Maarif-i Umumî*'de, Daimî Meclis-i Maarif'in ele aldığı konuların görüşülmesine karar verildi. Meclis-i Maarif-i Umumî, her ayın ilk pazar günü, kış mevsiminde üyelerden birinin konağında⁷⁶, yaz mevsiminde ise Bâb-ı Âli'de meclisin kendi dairesinde toplanacak ve Daimî Meclis-i Maarif'in bir ay içinde gerek ele alıp görüştüğü, gerekse icraya koyduğu konular, burada tekrar ele alınacak ve ayrıca Daimî Meclis-i Maarif'in bir sonraki ay yapmayı düşündüğü faaliyet raporu incelenecekti. 24 Kasım 1850'de toplantılara başlandı.⁷⁷ Aslında önce de zikredildiği gibi, Cevdet paşanın anlattığı şekilde bu umumî toplantılar yapılmaktaydı. Ancak, bu toplantıların düzenli bir hal alması bu tarihten itibaren olmuştur. Çünkü; her ay icra edilmesi kararlaştırılan toplantıların bu tarihten itibaren muntazaman yapıldığını biliyoruz.⁷⁸ Kurulduğunda altı üye ile işe başlayan Meclis-i Maarif-i Umumiyye'nin zamanla yeni maarif sisteminin yaygınlaşması ve buna ait olarak işlerin çoğalıp karmaşıklaşması nedeniyle üye sayısı giderek artmıştır. Meselâ; Meclis-i Maarif-i Umumiyye kâtibi Mektubi-i Hariciyye Odası hülufasından Ahmed beyin vefat etmesi üzerine yerine Rüşdi bey katib-i evvelliğe tayin kılınmış, ancak bir katib ile meclisin işlerinin yürütülememesi yüzünden yine bu odada bulunan Behçet efendi katib-i saniliğe atanmıştır.⁷⁹ O zamanki devlet teşkilatı hiyerarşisinde Meclis-i Maarif-i Umumiyye'nin Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'den sonra ve Dar-ı Şûrâ-yı Askerî'den önce gelmek üzere meclisler arasında uzun yıllar ve Maarif-i Umumiyye Nezareti'nden ayrı olarak muhafaza ettiği ikincilik de bu görüşü desteklemektedir.⁸⁰ Bu dönemde Mekâtib-i Umumiyye Nezareti bir yürütme organı

---

olduğunu gösterir. Ancak aradan üçbuçuk ay geçmeden Reşid paşanın yeniden sadarete getirilmesiyle reformcular rahat etmişlerdir.

⁷⁴BOA, I, DH, no: 8475; BOA, BEO, A, M (Sadaret Mütenevvi), 4/91, 24 M 1264; BOA, Cevdet Maarif no: 6606 ve no: 6692 ve no: 6695; BOA, BEO, A, MKT, 106/95, 26 M 1264. (AA, s. 236, dn. 3'den).

⁷⁵17 Eylül 1848. BOA, I, DH, no: 3236 (AA, s. 235, dn. 2'den).

⁷⁶Kültür çalışmalarının büyük devlet adamlarının konaklarında yapılması eski bir Osmanlı geleneğiydi. Bkz. Şerif Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", TCTA, c. 1, s. 48.

⁷⁷BOA, I, MV, no: 5778 (AA, s. 234, dn. 1'den).

⁷⁸*Ceride-i Havadis*, no: 547 (AA, s. 234, dn. 3'den).

⁷⁹BOA, I, DH, no:16646. Ayrıca Mekâtib-i Umumiyye nâzırı ve muavini Encümen-i Daniş'in birinci ve ikinci başkanları ile sadaret müsteşarları meclisin doğal üyesindiler. Bunların dışında maarife yatkın ve ilmi açıdan yetkin kişiler ve müderrisler de üyeliğe atanıyorlardı. Zaman zaman değişmekle beraber üye sayısı 20'ye kadar çıkmıştır. *Salname-i Devlet-i Âliyye-i Osmanıyye*, 1270.

⁸⁰*Salname-i Devlet-i Âliyye-i Osmanıyye*, 1263-1283.

olmaktan öteye gitmiyordu. Yasama erki ise halen Meclis-i Maarif-i Umumiyye'nin elindeydi. (Abdülmeccid devri hükümet organlarının hiyerarşisi için bkz. Ek 4)

II. Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı Tarihi

A. Maarif-i Umumiyye Nezareti: Tanzimat'tan sonra gerek devlet okullarındaki artış ve gerekse 1856 yılında ilan edilen İslahat Fermanı'nın "...Saltanat-ı seniyyem tebasından bulunanlar mekâtib-i şahanemin nizamat-ı mevzularında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti ifa eyledikleri takdirde cümlesi bila-fark ve temyiz Devlet-i Âliyyemin mekâtib-i askeriyye ve mülkiyyesine kabul olunması ve bundan başka herbir cemaat ve maarif ve hiref ve sanayiye dair milletçe mektebler yapmaya mezun olup fakat bu makule mekâtib-i umumiyyenin usul-i tedrisi ve muallimlerinin intihabı, azası taraf-ı şahanemden mansub muhtelit bir meclis-i maarifin nezaret ve teftişi tahtında olması..."⁸¹ şeklindeki bu hükmü ve 1856 Paris antlaşmasına konulan bir madde ile Avrupa devletlerinin denetim ve gözetimi kabul edilmesiyle kültür, eğitim ve öğretim haklarından tam manasıyla yararlanmaya başlayan gayrimüslim cemaatler, misyonerler ve yabancılar, Avrupalı devletlerin de yardımıyla geniş çapta eğitim faaliyetlerine girişerek memleketin her tarafında millî ve dinî özel okullar açmaya başlamış ve bunun karşısında Osmanlı hükümeti de devam etmekte olan eğitimde modernleşme hareketlerini hızlandırma ihtiyacı duymuştur.⁸²

Osmanlı'nın bunu yapabilmesi için elbette ilk önce merkezî bir maarif teşkilatına sahip olması şarttı. Zira memleket çapında yeni okullar açmak, bunların idari ve eğitim işlerini yürütmek, daha önce varolan Mekâtib-i Umumiyye Nezareti teşkilatı ile imkansızdı. Ayrıca bu nezaretin kuruluş şekli, devlet teşkilatındaki yeri ve yetkisi sözü edilen işleri yürütmeye müsait değildi. Diğer taraftan Türk unsurunun bu döneminde Avrupalı devletler ve azınlıklar⁸³ karşısında varlığını sürdürebilmesi, ancak kültür ve maarif meselelerini bir bütün olarak ele almasına bağlıydı. Böylelikle 17 Mart 1857'de⁸⁴ Heyet-i Vükela'ya dahil olan⁸⁵ bir nâzırın başkanlığında *Maarif-i Umumiyye Nezareti* oluşturuldu. Nezaretin kurulması hükümetin artık eğitim işlerine daha fazla önem

⁸¹İslahat Fermanı sureti için bkz. E. Ziya Karal, a.g.e., c.V, s. 261.

⁸²Mehmed Lütfi, "Tanzimat'tan Sonra Maarif Teşkilatı", TOEM, 1926, sene 17, no: 94, s. 302-317 ve Mustafa Yazıcı, "Maarif Nezareti'nin Tarihçesi 1846-1873", *Mesleki ve Teknik Öğretim Dergisi*, 1973, c. XXI, sayı 245, s. 3-8.

⁸³Azınlıkların eğitimi için bkz. İsmail Doğan, "Tanzimat Döneminde Azınlıklar Eğitimi ve Bazı Tespitler", *AÜEBF Dergisi*, Ankara 1991, c. XXIV, sayı 2, s. 461-471 ve Ersoy Taşdemirci, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", *Türk Yurdu*, 1990, c. X, sayı 35, s. 43-50 ve Bertold Spuler, *Die Minderhelten schulen der europäischen Türkei von der Reformzeit bis zum Weltkrieg (mit einer Einleitung über das türkische [mohammedanische] schulwesen*, Breslav 1936.

⁸⁴veya 29 Nisan 1857 ve M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul 1992.

⁸⁵Bu dönemde Prusya'da Eğitim bakanlığı, Prusya Landtag Meclisi'ne karşı mesleki terbiye işleri hariç tüm maarif meselelerinden mesuldü. Ayrıca, Prusya Eğitim bakanı, reis-i nüzzar tarafından tayin olunurdu. Bununla beraber Prusya anayasasına göre de Eğitim bakanının Landtag Meclisi'nde bulunması şart değildir. Reşad Şemsettin ve İ. Hakkı, *Almanya Maarifi*, İstanbul 1934, s. 145.

verdiğini, medreselere karşı güttüğü tavizkâr politikayı terk ettiğini göstermektedir. Ancak yine bu yüzden maarif teşkilatı şeyhülislâmlığa bağlı olan Mekâtib-i Umumiyye Nezareti'nin yanında iki başlı bir hale geliyordu.⁸⁶ (Maarif Nezareti'nin kuruluşu sırasındaki eğitim sistemi için bkz. Ek 5).

14-15 Mart 1857'de Maarif-i Umumiyye nâzırlığına Sami Abdurrahman paşa tayin edilmiştir.⁸⁷ Bu tayinden itibaren bir ay geçmeden Mekâtib-i Umumiyye Nezareti, *Maarif-i Umumiyye Nezareti Müsteşarlığı*'na dönüştürülerek müsteşarlığa 20 Nisan 1857 tarihinde Mekâtib-i Umumiyye nâzırı Hayrullah efendi geçirilmiştir.⁸⁸ Bu önemli bir gelişmeydi. Çünkü; varolan iki başlılık enazından görünürde nezaret teşkilatının içinde giderilmiştir. Ancak hâlâ toplumda bu tür bir ikiliğe rastlanıyordu. Nitekim, bu kuruluşun, o dönemde bir kısım aydınlar tarafından hoş görülmediği Lütfi efendi tarafından belirtilmektedir.⁸⁹

Bu dönemde ayrıca teşkilatın içinde, meclislerin ve nezaretin yazışmalarını yürütmek üzere bir maarif mektupçuluğu kurularak başına 15 Temmuz 1857 tarihinde Raşid efendi tayin edilmiş ve maiyetine de bir yardımcı, bir mukayyid, bir mübeyyiz, bir fihrist katibi, bir muhasebeci ve mektebelerin teftiş işlerine bakacak dil bilen müslim ve gayrimüslimden 10 kişi verildi.⁹⁰ Bu şekilde yapılan düzenlemelerle Nezaret teşkilatı yeni bir hal alıyordu.⁹¹

⁸⁶O dönemde bu iki başlılık diğer ülkelerin maarif teşkilatlarında da mevcudtu. Meselâ, çeşitli Alman hükümetleri dahilinde maarif işlerine bakan teşkilatlar Prusya'da Prusya İlim Sanat ve Halk Terbiyesi nâzırı "*Minister Für Wissenschaft, Kunts und Volksbildung*", Baviera'da Maarif ve Mezahib nâzırı, Würtenberg'de Mezahib nâzırı, Bad'da Maarif ve Mezahib nâzırı, Oldenburg'da Kilise ve Mektebler nâzırı idi. (Reşad Şemsettin ve İ. Hakki, a.g.e., s. 144). Yine 26 Ağustos 1824 tarihinde kurulan Fransa Eğitim bakanlığının adı Kilise İşleri ve Kamusal Maarif Bakanlığı "*Ministère des Affaires Ecclésiastiques et de l'Instruction Publique*" idi. Ancak bu çift başlılık Fransa'da fazla uzun sürmeyecek 1828 yılında bu iş çözülecek ve geçici olarak bizdeki gibi Ministère de l'Interieur gözetiminde varlığını sürdürecekti. 19.yüzyıl sonlarına doğru, Avusturya, İtalya ve Rusya'da da maarif işleri için ayrıca nezaretler kurulmuştu. Ancak henüz birçok memlekette Fransa Eğitim bakanlığı teşkilatını andıran yapılanmalar yoktur. Meselâ; Amerika'da siyasî güç merkezîyetçi bir yapıda olmadığı için burada yalnız maarif hareketlerini derleyip toparlamakla görevli bir maarif kalemi vardı. Amerika için ayrıca bkz. Şefik Feyzi, "Amerika Maarifi Hakkında Musahabe", *Muallimler Mecmuası*, İstanbul 1924, sayı 19. İngiltere'de de üniversiteler ve kolejler kendi kendilerini idare ettikleri için durum Amerika'dakine benziyordu. İspanya'da ise maarif dairesi, Umur-ı Nafia, Ticaret ve Ziraat bakanlığının bir dalı halindeydi. (Nevzad Ayas, a.g.e., s. 78-79).

⁸⁷BOA, I, DH, no: 24663 ve *Takvim-i Vekayi*, no: 552 ve Lütfi Ahmed, a.g.e., c. IX, s. 135 ve Mahmud Cevat, a.g.e., s. 66 (AA, s. 248, dn. 2'den).

⁸⁸BOA, I, DH, no: 24799 ve Lütfi Ahmed, a.g.e., c. IX, s. 135 ve Mahmud Cevat, a.g.e., s. 66 (AA, s. 248, dn. 3'den).

⁸⁹Lütfi Ahmed, a.g.e., c. IX, s. 140.

⁹⁰BOA, I, DH, no: 24518 ve *Takvim-i Vekayi*, no: 555 (AA, s.248, dn.4'den). Ayrıca bu nezarete Tanzimat Meclisi azasından ve maarif-i âliyye ashabından Mısırlı Sami paşa tayin edilmişti.

⁹¹Ayrıca nezarete çalışma yeri olarak da *Takvimhane-i Amire Dairesi* tahsis edilmiştir. BOA, I, DH, no: 25042 (AA, s. 248, dn. 5'den).

1857'de Maarif Nezareti'nin kurulmasından sonra Daimî Meclis-i Maarif de Meclis-i Maarif-i Umumî adını almıştır. Böylece yeni nezaret maarifin tek temsilcisi haline geliyordu. Ancak asırlardır vakıflar, hayırsever vatandaşlar ve dinî müesseseler tarafından tanzim edilen eğitim hayatının idare edilmesi, hükümet bazında, tamamen planlı merkezî bir teşkilatla yerine getirilmek isteniyordu. Devletin bu tutumuna rağmen bu dönemden sonra da halk, kendi gelirleriyle birtakım eğitim müesseselerini kurmaya devam etmiştir. Bunun yanısıra eğitim ve öğretim alanına, diğer devlet kalemleri ve meclisleri de ileride açıklanacağı üzere birçok sebepten dolayı el atıyorlar ve kendi eğitim kurumlarını kurarak bunların idarelerini kendileri yürütüyorlardı.⁹² Devletin bu alana doğrudan bir müdahalesi klâsik dönemde pek gözükmedi. II.Mahmud ile başlayan merkezîleştirme çabaları içinde Meclis-i Maarif ile devam edip Maarif Nezareti'nin kurulmasıyla devletin eğitim sahasında birleştirici ve kontrolcü politikası Saruhan mebusu Vasıf bey ve rüfekasının Tevhid-i Tedrisat hakkında 2 Mart 1340 tarihli teklif-i kanûnîsinin mecliste kabul edilmesine kadar⁹³ tam oturtulamamış olsa da giderek artan bir etkinlik göstermiştir.

Nezaret'in kuruluşundan dört sene sonra ve ilk nâzır Meclis-i Âli-i Tanzimat üyesi Abdurrahman Sami paşanın son memuriyet yılında "Talimat Yollu İlmühaber" adı altında yazılmış bulunan 3 Mart 1861 tarihli talimat⁹⁴ 9 madde halinde yapılmış ve nezaretin kurulması sırasında Meclis-i Âli-i Tanzimat tarafından alınan kararda tesbit edilmiş bulunan hükümlere göre: mekâtib-i muntazamadan olan Harbiyye, Bahriyye ve Tıbbiyye'den başka bütün okullar Maarif Nezareti'ne bağlanıyordu. İkinci maddeye göre, mektebler üç dereceye ayrılarak; sibyan, rüşdiyye ve mekâtib-i fûnun-ı mütenevvia şekline getiriliyordu. Ayrıca 8. ve 9. maddesine göre de evvelce kurulmuş olan Meclis-i Maarif'ten başka gereken hallerde onun da düşünce ve oyunu almak ve gerekirse birlikte toplanmak üzere nâzırın maiyetinde üyeleri müslim ve gayr-i müslimlerden olmak üzere eğitim sistemini geliştirmek, hocaların seçimi gibi konularını görüşmek ve gerekli nizamnameler yapmakla görevli bir *Meclis-i Muhtelit* kurulacaktı. Çünkü bu işleri yürütmeye Mekâtib-i Umumiyye Nezareti devlet teşkilatındaki yeri ve yetkisi itibarıyla müsaid değildi. Böylelikle Maarif-i Umumiyye Nezareti merkez örgütünü yeni bir danışma ve karar organıyla da genişletmiş oluyordu.

B. Meclis-i Maarif-i Umumiyye Yanında Kurulan Meclis-i Muhtelit: "Maarif Nezareti'nin Vazifelerine Dair Mevad" adlı ilmühaberden önce yukarıda belirttiğimiz üzere 1856 Islahat Fermanı hükümet mekteplerinin kapılarını ardına kadar gayr-i müslim tebaaya açmış ve bu işlere bakmak üzere Maarif Nezareti'nde aralarında gayr-i müslim üye de bulunan bir Meclis-i Muhtelit teşkiline lüzum

⁹²Meselâ, hemen hemen her nezaret ihtiyacı olduğu elemanları yetiştirmek için okullar kuruyor ve idare ediyordu. Bunun yanında Maarif Nezareti'nin denetiminden uzak padişah tarafından kurulan birtakım okullar da bulunuyor ve mevcudiyetlerini genel okulların dışında sürdürüyorlardı. Yine devlet memuriyetinde bulunan kişiler de yetkileri dahilinde olmak şartıyla ve genellikle teknik öğretime dayalı mektebler kuruyorlardı. Bu mekteplerin bir kısmı belli bir zaman sonra Maarif Nezareti'ne bağlansalar bile bir kısmı hiç bağlanmamışlar ve hattâ bazıları da Maarif Nezareti tarafından kurulduktan sonra nezareten ayrılmışlardı.

⁹³3 Mart 1924 Tarihli Kanunlara Ait Meclis Tutanakları TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, c. 7, s. 21-69.

⁹⁴BOA, I, MM, no: 1204.

görmüştü.⁹⁵ Bunun için Meclis-i Maarif'te kurulan bir komisyon vasıtasıyla yeni meclisin vazifelerini içeren bir nizamname hazırlandı.⁹⁶

Meclis-i Muhtelit'in kurulması ile eğitim işlerine bakan meclislerin sayısı ikiye çıkıyordu: Bunlar *Meclis-i Maarif* ve *Meclis-i Muhtelit-i Maarif*. Ancak bu iki meclis farklı alanlarla ilgilendiklerinden ikisinin birleştirilmesi bir dönem içinsözkonusu edilemiyordu. Zira Meclis-i Maarif daha ziyade dinî ilimler, Meclis-i Muhtelit ise çeşitli fenlere dair konuları görüşüyordu. Meclis-i Muhtelit ile azınlık okulları da Mekkâtib-i Umumiyye nâzırı adıyla atanacak bir nâzırın emri altında bulunacaktı.

C. Meclis-i Maarif-i Umumiyye ve Meclis-i Muhtelit Yerine Meclis-i Maarif-i Umumiyye Heyeti: Meclis-i Muhtelit ile daha önce kurulmuş olan Meclis-i Maarif'in yeterince faydalı olmadığı ve Meclis-i Muhtelit'in o zamana dek "bir suret-i muntazamada" toplanamamasını ve Meclis-i Maarif-i Umumiyye azasının da "emr-i maarifin aksamından bazı hususatin rüyetiyle iştigal etmekte bulunmuş ise de bunun ile dahi matlub hasıl olamaması"nı gören o tarihte hem Maarif hem de Nafia nâzırlığı görevlerini aynı anda yürüten Edhem paşa, 8 Ekim 1863'te bu iki meclisi kaldırarak yerine kendisinin başkanlığını yapacağı Maarif-i Umumiyye Heyeti oluşturulması için hükümete başvurmuştur. Böylelikle, sadrazam Mehmed Fuad paşanın zamanında *Maarif-i Umumî Heyeti*'nin kurulmasına karar verilmiştir.

Bu heyetin başkanı belirtildiği üzere Maarif nâzırıdır. Yeni durumda Meclis-i Maarif-i Umumiyye'nin Maarif Nezaret'i'ne bağlanmasıyla müstakil olma niteliği, ortadan kalkmıştır.⁹⁷ Böylelikle Maarif Meclisi ile nezaret arasında ortaya çıkan yetki ve sorumluluk anlaşmazlıklarına bir son verilmiş oluyordu.⁹⁸

⁹⁵Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1316, s. 29.

⁹⁶Bu nizamnameye göre gündüz ve yatılı diye ikiye ayrılan mektebler hakkında gerekli nizamlar Meclis-i Muhtelit tarafından hazırlanacak ve yapılan işler Meclis-i Âli-i Tanzimat'a bildirilecekti ve bu nizamlara mekteb hocaları hangi millet ve tebadan olurlarsa olsunlar uymaya mecbur olacaklardı. Meclisin yapacağı nizamnamede hocaların nizama aykırı davrandıklarında sözleşmelerini feshetmiş sayılacaklarının sözleşme senetlerinde açıkça belirtilmesi de yer alacaktı. Ayrıca çocukların mekteblere alınması, okullar arasında nakil işlemleri ve okul süreleri hakkında Meclis-i Muhtelit'te bir nizamname hazırlanacak, bütün bu mekteplerde okutulacak ders kitapları meclis tarafından tesbit ve kontrol edilerek durum Meclis-i Maarif'e arz edilecekti. (20 Haziran 1856. BOA, I, DH, no: 24663, Lef 2-3 (AA, s. 247, dn. 1'den)) Kurulmasına karar verilen, görüşeceği konuların esasları belirlenen ve üyelerinin daha sonra tesbit edilip arz olunması istenen Meclis-i Muhtelit üyeliklerine atanacak kişiler tesbit edilmiş ve meclis, 7 Nisan 1857 bir Müslüman (Ferik Derviş paşa), bir Rum (Rum tabib İstefenaki Kara Teodori), bir Ermeni (Barutçubaşı Ohannes bey), Bir Katolik (Duzoğullarından Mihran bey), bir Protestan (Panayot) ve bir Yahudi (Şabcı damadı Daviçen) olmak üzere toplam 6 üyeden oluşturulmuştu. (BOA, I, DH, no: 24765). 1860 yılı devlet salnamesinde yayınlanan isim listelerine göre ise bu meclisin, Türk ve aynı zamanda Meclis-i Maarif azası bulunan 2 ve gayr-i müslim devlet ricalinden ve askeri tabiblerden 9 kişi olmak üzere 11 üyeden meydana geldiği anlaşılmaktadır.

⁹⁷Takvim-i Vekayl, no: 751.

⁹⁸1861'de Amerikalı Mr. Hamlin'in İstanbul Bebek'te açmak istediği Robert Kolej hakkındaki karar bu konuda tipik bir örnek teşkil eder. Bkz. *Maarif Nezaret'i*

Daha sonra Maarif-i Umumiyye Heyeti, 10 Şubat 1864 tarihli bir irade ile *Mekâtib-i Sibyan-ı Müslime Komisyonu* ve *Mekâtib-i Rüşdiyye ve İlmiyye Komisyonu*⁹⁹ adlı iki komisyona sahib bir hale getirilmiştir.¹⁰⁰ *Mekâtib-i Sibyan-ı Müslime komisyonu*, İslâm dinine ait her türlü kitabın incelenmesi, *Mekâtib-i Rüşdiyye ve İlmiyye komisyonu* da ülkedeki bütün çocukların eğitilmesi konularında görevlendirilmişti. Ayrıca, "...mevad-ı âdiyye ve cariyyenin ruyet ve tesviyesi için komisyon-ı mezkûrenin intihabıyla âza-yı mevcudeden mürekkeb bir *Komite*" teşkil edilmişti. Bu komite haftada bir veya iki gün toplanıp görevlerini yerine getiriyordu.

Bu komisyonların vaziflerine göre de Maarif nâzırının başkanlığı altındaki Maarif-i Umumiyye Heyeti iki daireye ayrılıyordu. Sözkonusu edilen dairelerden biri *Daire-i Mekâtib-i Umumiyye*¹⁰¹ diğeri, *Daire-i Mekâtib-i Hususiyye*'dir. Ayrıca bu dairelerden, *Daire-i Mekâtib-i Hususiyye* ile *Mekâtib-i Sibyan-ı Müslime Komisyonu* ve *Daire-i Mekâtib-i Umumiyye* ile de *Mekâtib-i Rüşdiyye ve İlmiyye Komisyonu* bağlantılıydılar. Bunlar eğitim işlerini tahkik ve tedkik etmekle görevliyidiler. Bu şekilde nezaret 19.yüzyılın ikinci yarısını tamamlamış oluyordu.

Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi: Osmanlı devleti İslahat fermanı ile ilan ettiği işleri yapamamış ve bu sırada çıkan Girit isyanı (1866) üzerine, Avrupalı devletler, imparatorlukta uygulanmasını istedikleri reformları, Bâb-ı Âli'ye bir proje halinde sunmuşlardı. Bu proje doğrultusunda ve iç şartların da etkisiyle Maarif nâzırı Saffet paşanın hazırladığı ve Şûrâ-yı Devlet, Maarif Dairesi¹⁰²'nin inceleyerek ve tartışarak kabul ettiği ve Heyet-i Vükela'nın özel bir komisyonun da son incelemeleri yapılarak nihai şeklinin verildiği Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'nin 1 Eylül 1869'da yayımlanması Maarif Nezareti'ni yönetim işleri bakımından hem merkezde, hem vilayetlerde kuvvetlendirmiştir. Maarif idare ve teşkilatını kanunî hükümlere bağlayan ve teşkilat yapısında önemli değişiklikler meydana getiren ve maarif tarihinde çok önemli bir yeri olan ayrıca uzun yıllar eksikliği duyulmuş *Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi* böylelikle yayımlanmış oluyordu. (Bu nizamname için Ek 6'ye ve kurmak istediği sistem için Ek 7'e bkz.)

Müsveddât Sicilli Karar Defteri, s. 5 ve 17. Ankara Milli Kütüphane Yazmaları, no: 740.

⁹⁹BOA, I, MM, no: 1204 ve sadaret tezkeresinin ilk kısımlarında *Mekâtib-i Rüşdiyye ve İlmiyye Komisyonu* adı son kısımlarda *Mekâtib-i Rüşdiyye-i Muhtelite* olarak geçmektedir. Bkz. Mahmud Cevad, a.g.e., s. 82.

¹⁰⁰Berker, hatalı olarak suretini verdiği, 2 Ramazan 1280 tarihli vesikaya göre, Maarif-i Umumiyye Heyeti, *Mekâtib-i Sibyan-ı İslâmiyye komisyonu* ve *Mekâtib-i Rüşdiyye ve Âliyye komisyonu* olarak ikiye ayırıyordu. Aziz Berker, *Türkiye'de İlköğretim (1839-1908)*, I, Ankara 1945, s. 44-46. Bu dairelere, kendi üyelerinden birer kişi başkan vekilliği etmesi uygun görülmüştür.

¹⁰¹Müslüman olmayan türlü cemaatlerden üyeler alınmış ve Maarif Nezareti'ne bağlı bulunan bütün okulların öğretim işleriyle görevlendirilmiş 2 Rum, 2 Ermeni, 2 Katolik, 1 Protestan ve 1 Yahudi milletinden ve özellikle ruhanî olmayan kişiler ve 1 başkatib ve 1 ikinci katib dahil, 15 üyeden oluşturulmuştur.

¹⁰²Dairenin başında eski Maarif nâzırlarından Kemal efendi bulunup, Sadullah paşa, Dadyan Artin efendi, Recaizade Ekrem bey, Ebuzziya Tefvik bey, Mehmed Mansur efendi, Dragon Çankof efendiler üye idiler.

Bu nizamnamenin önemi, Kanun-ı Esasi'nin yabancı okulların teftişine ilişkin herhangi bir hüküm içermemesinden dolayı daha çok artıyordu. Böylelikle o zamana kadar devletin denetim ve ilgisi dışında kalan gayrimüslim okulların hükümetin kontrolü altına girmesi yasal olarak sağlanmış ve gerek şahıslarla cemaatler ve gerekse yabancılar tarafından açılan ve açılacak olan özel okulların tâbi olacakları esaslar belirtmiş oluyordu. Ne var ki nizamnamenin bu hükümleri istenilen şekilde uygulanamamıştır. 1877 yılına gelindiğinde ise maarif teşkilatının esasını nâzırın başkanlık ettiği hem 'yasama' hem de 'yürütme' meclisi durumunda olan ancak esasta 'yasama' organı olmaktan öteye gidemeyen Maarif-i Umumiyye Meclisi temsil etmekteydi. 1879 yılına gelindiğinde Daimî Meclis-i Maarif'in üyeliklerine Maarif Nezareti müdürlerinin tayiniyle meclisin haftada iki gün toplanan bir encümen durumuna girdiğini görüyoruz. Meclisin bu çalışma tarzı 1884'e kadar devam etmiştir. Bu tarihte idadilerin çoğalması ve bazı ıslahata karar verilmesi üzerine Meclis-i Maarif'in devamlı çalışmasına ihtiyaç duyulmuş ve bu durumda müdürlerin üyelik vasıfları kaldırılarak yeni üyeler tayin edilmiş ve Meclis-i Maarif, 16 Kasım 1884'te yeniden her gün çalışır hale getirilmiştir.¹⁰³ 1914 yılında yayımlanan Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname¹⁰⁴yle de nezaret, hizmet-i teşkiliyesini maarif meclisleri kararıyla yapmaya başlıyordu (m. 3). 1919 yılında ise Meclis-i Kebir-i Maarif sadece nezaret tarafından havale edilecek hususlar hakkında gereken incelemeyi yapmak ve görüş beyan etmekle görevlendirildi.¹⁰⁵

III. Maarif Nezareti Merkez Teşkilatı: Öncelikle 1869 Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'yle merkezî maarif teşkilatı, kanunî ve bütünlükçü bir yaklaşımla yeniden ele alınıyor ve ana hatlarıyla şu şekilde yeniden düzenleniyordu: 1-Maarif-i Umumiyye Nezareti, 2-Meclis-i Kebir-i Maarif: a-Daire-i İlmiyye ve b-Daire-i İdare, 3-Tahrirat Kalemi, 4-Muhasebe Kalemi.

1869 yılının başında ise Maarif Nezareti, çok basit bir kuruluşa sahiptir. Bu teşkilat, Maarif nâzırının en yakın yardımcıları olan 2 katibten kurulan bir Meclis-i Maarif-i Umumi'den ve birkaç kalem memurundan ibaretti. Bunun yanında bir de 10 Şubat 1862'de Takvim ve Tabhane-i Amire Nezareti, Maarif Nezareti'ne bağlanmış¹⁰⁶ olmasıyla kadro biraz kabarklaştı. Kemal efendi bunların nezaretine tayin edildi. Bununla beraber, mekâtib-i umumiyyenin Maarif Nezareti'nin idaresinde olmasına rağmen muavinlik hizmeti önceleri 1 kişi tarafından yerine getiriliyordu. Sonra Maarif nâzırını Sami paşa zamanında bu muavinlik de lağvedilmiştir. Ancak daha sonra bu hizmetin lüzümü anlaşılınca, hizmete 8 kişi atandı. Yine, bunların yanına 19 Eylül 1861 tarihinde taşrada hizmet etmek üzere muavin Vehbi efendi ve yanına 2 kişi daha tayin edildi.¹⁰⁷ 1864'te yayımlanan ilk Matbuat Nizamnamesi'nden sonra ise 1865-66 yılında Maarif Nezareti tarafından Münif paşa başkanlığında Avrupa'daki yeni bilgilerin gelişigüzel değil, düzenli bir şekilde Türkçe'ye tercümesiyle, topluma ve okullara aktarılması

¹⁰³BOA, I, DH, no: 73753 ve Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1316, s. 30.

¹⁰⁴Düstur, 2. tertib, c. 6, s. 1036-1041.

¹⁰⁵1919 yılı Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatına Dair 8 Ramazan 1332 ve 17 Temmuz 1330 Tarihli Nizamnamenin 20, 21, 22, 23ncü Mevad-ı Kaimesi Hakkında Nizamname'nin İnci Maddesi Düstur, 2. tertib, c. 11, s. 351-352.

¹⁰⁶Takvim-i Vekayi, no: 630.

¹⁰⁷BOA, I, DH, no: 32109.

göreviyle bir *Telif ve Tercüme Cemiyeti*¹⁰⁸ kurulmuştur. Daha sonra Telif ve Tercüme Cemiyeti'nden farklı¹⁰⁹ olarak bir de Encümen-i Daniş'in okul kitapları dışındaki kitab işleriyle meşgul olmak üzere Maarif Nezareti'ne bağlı olmak üzere 13 Nisan 1865 tarihinde *Tercüme Cemiyeti* kurulmuştur.¹¹⁰ 1870 yılında bir de Telif ve Tercüme Nizamnamesi çıkarılmıştı.

Yeni düzenlemeye göre kurulan¹¹¹ (20 Eylül 1869) Meclis-i Kebir-i Maarif, maarif idaresinin genel merkezî durumunda olup, *idari ve ilmi* olarak iki daireye ayrılmıştır.¹¹² Bu daireler kendilerine ait işlerde ayrı ayrı toplantılar yapacaklardı. Ancak müşterek hususlarda biraraya gelerek toplanabilme esası kabul edilmişti. Yapılan bu toplantılara *Meclis-i Maarif Umumi Heyeti* denirdi (m. 132). Bu meclisin şubeleri olmak üzere de vilayetlerde birer *Vilayet Maarif Meclisi* kuruldu. Ayrıca Meclis-i Kebir-i Maarif, Maarif nâzırı başkanlığında toplanıp kararlar alma yetkisine sahipti. Meclisin tümünün Maarif Nezareti tarafından tayin olunmuş kadrosu¹¹³ ve yetkileri zaman zaman daraltılıp genişletilmiş,¹¹⁴ ve böylelikle meclis bir danışma organı niteliğinde varlığını Osmanlı devletinin son günlerine kadar devam ettirmişti.

16 Eylül 1869 tarihinde Meclis-i Kebir-i Maarif bünyesinde *Memurin-i Teftişiyeye* adı altında iki teftiş memuriyeti kurulmuştu: *Rumeli Yakası Mekâtib-i Rüşdiyye ve Sibyanıyye Müfettişliği* ve *Anadolu Yakası Mekâtib-i Rüşdiyye ve Sibyanıyye Müfettişliği*.

1872 yılına gelindiğinde meclisin teşkilat yapısında birtakım değişiklikler olmuş ve Meclis-i Kebir-i Maarif iki daire halinden çıkarılarak bir tek meclis haline getirildiği

¹⁰⁸İsmail Doğan, *Tanzimat'ın İki Ucu Münif Paşa ve Ali Suavî*, İstanbul 1991. Daha fazla bilgi için bkz. BOA, I, DH, no: 31987.

¹⁰⁹Mahmud Cevat, a.g.e., s. 91.

¹¹⁰BOA, I, MV, no: 23733 ve *Takvim-i Vekayi*, no:1144. Bu cemiyetin Encümen-i Daniş yerine kurulduğu akla gelebilir. Fakat aslında bu cemiyet halka mahsus kitablar yazmak üzere kurulmuştur. Bu yayımların okul kitaplarıyla bir ilgisi de yoktur. Bu yüzden Encümen-i Daniş'in yerine kurulmadığı gibi görevleri arasında nisbeten farklar bulunuyordu. Bu cemiyetin de Encümen-i Daniş gibi kendisinden beklenen vazifeyi yerine getiremediği anlaşıldığından bir yıl sonra Maarif Nezareti kimya, fizik ve tabii bilimlere ait kitab tercüme ettirmek için Telif ve Tercüme Cemiyeti'ni başarısız bularak gazetelere yine ilan vermeye başlamıştır. (*Basiret Gazetesi*, no: 130).

¹¹¹BOA, I, DH, no: 35337.

¹¹²İlmi Daire de *Dahilî ve Haricî* olarak ikiye ayrılıyordu..

¹¹³Niyazi Berkes, hatalı olarak Cemaleddin Afgani hadisesini ele alarak, Meclis-i Kebir-i Maarif'e dindışı kişilerin, şeyhülislâmlık dairesine ise ulema silkinden kişilerin atandığı yargısına varıyor ve eğer Afgani, ulema silkinden olsaydı, şeyhülislâmlıkta bir yere atanırdı varsayımını ortaya koyuyor. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, s. 237. Oysa 19 Ağustos 1870 tarihli iradede Cemaleddin Efendi'nin Afgan ulemasından ve Arabî ve Farisî'de okuryazar ve bunlara binaen Meclis-i Kebir-i Maarif Daire-i İlmiyesi'ne Mahmud efendinin azledilerek onun yerine tayin olduğu belirtilmektedir. BOA, I, DH, no: 42973.

¹¹⁴BOA, I, DH, no: 42235 ve no: 25866; BOA, I, MV, no: 16309. Üye olarak da Rum, Ermeni, Katolik, Protestan ve Musevi cemaatlerinden kişiler atanmıştır. Mahmud Cevat, a.g.e., s. 83-86.

ve üye sayısında da bir miktar azaltma olduğu görülmektedir. Nizamnamenin yayımlanmasından yaklaşık 7 yıl süre geçmesine rağmen nezaret bünyesinde esaslı bir değişikliğe rastlanmamış ve nezaret kadrosu kişilerin gelip-gitmesi haricinde hemen hemen hiç değişmeden, durağan bir şekilde 23 Aralık 1876'da ilan olunan Kanun-ı Esasi'ye kadar böyle devam etmiştir. Ancak Kanun-ı Esasi'nin hükümlerinde maarifle ilgili maddelerin bulunması Maarif Nezareti teşkilatının da bir düzenlenmeye tâbi tutulması ihtiyacını doğurdu.¹¹⁵ (Bu dönemdeki eğitim sistemi için bkz. Ek 8). Ancak tam bu arada, 1877 Osmanlı-Rus savaşı sonunda ortaya çıkan meseleler, Osmanlı hükümetini maarif alanında yapacağı ıslahatları ertelemeğe mecbur etmiştir. Ancak bu felaketler aynı zamanda cehalet bulutlarının dağılmasına da sebep oldu.¹¹⁶ Nitekim, harbin dışta ve içte yankıları biraz yatışınca, yeniden maarif teşkilatının çarçabuk düzenlendiği görülmektedir. Bu düzenlemeden önce maarif teşkilatının esasını nâzırın başkanlık ettiği hem karar hem de yürütme meclisi durumunda olan ancak esasta karar organı olmaktan öteye gidemeyen¹¹⁷ Maarif-i Umumiyye Meclisi temsil etmektedir.¹¹⁸ Maarif-i Umumiyye Meclisi'nin yetkilerinin sınırlandırılması ve kadrosunun daraltulmasına karşılık çağın gerçeklerine uymakta güçlük çeken Maarif Nezareti kendi bünyesinde yeni bir teşkilatlanmaya daha gitmiş ve Temmuz 1879 tarihinde hayli modern bir teşkilat haline getirilmiştir.¹¹⁹ İhtisas hizmetlerine göre teftiş sahaları ve konuları

¹¹⁵ Kanun-ı Esasi'nin hükümlerine göre eğitim ve öğretim işleri, devletin görevleri arasında addedilmiş ve Meclis-i Mebusanca da maarif işleri düzenlemedikçe diğer alanlarda yapılacak ıslahatların başarıya ulaşamayacağı gerçeği kabul edilmiştir. Maarifin önemi bu şekilde ortaya konunca elbetteki teşkilatta bazı düzenlemelerin yapılması zaruri hale geliyordu.

¹¹⁶ Dr. Cyrus Hamlin'in gözlemleri için bkz. George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, İstanbul 1995, s. 120.

¹¹⁷ Zaten 1878 yılında meclisin bünyesinde değişiklik yapılarak 14 olan üye sayısı 4'e indirilmiş, ayrıca 2 reislikten biri kaldırılmıştır. *Salname-i Devlet-i Âliyye*, 1295. Yine aynı yıl içinde Maarif Meclisi'nin üye sayısının 4'ten 5'e çıkarılmıştır. *Salname-i Devlet-i Âliyye*, 1296.

¹¹⁸ Maarif Nezareti'nin merkez teşkilatı: Maarif Nezareti: Nâzır, Mektubçu, Muhasebeci (BOA, I, DH, no: 62432); Maarif-i Umumiyye Meclisi: Birinci Reis, İkinci Reis, 14 üye, 1 Başkatib, 1 İkinci Katib; Zabitan-ı Aklam: Mektubî Muavini, Mektubî Mümeyyiz-i Evveli, Mektubî Mümeyyiz-i Sanisi, Evrak Müdürü, Muhasebe Muavini, Meclis Kalemî Mümeyyizi (Bu listede görülen mümeyyiz ünvanının hemen hemen tam karşılığı, aynı dönemde, Prusya Maarif Teşkilatı'nda ki "referent" ile karşılanmaktadır. Reşat Şemsettin, a.g.e., s. 148), Fihrist Katibi, Muhasebe Mümeyyizi; Matbaa-i Amire İdaresi: Müdür, Ruznameci; diğer memurlar: 2 Müfettiş, Kütübhaneler Müfettişi, Tamirat Müdürü, Litografya Ustası. *Salname-i Devlet-i Âliyye*, 1294. 1878'de görülmeyen müsteşarlık memuriyetinin de tekrar ihdas edildiğini de görüyoruz. *Salname-i Devlet-i Âliyye*, 1296.

¹¹⁹ Nezaret 5 daireye bölünerek her bir dairenin başına Meclis-i Maarif üyelerinden biri getirilerek hal-i hazırda çalışan memurlar da bu daireler arasında paylaştırılmıştır. Bu bölümlere göre Maarif Nezareti: Maarif Nezareti: Nâzır, Müsteşar (Meclis-i Maarif Reisi Salih efendi); Müdürlükler: Mekâtib-i Âliyye Dairesi (müdür Aristokli efendi); Mekâtib-i Rüşdiyye Dairesi (müdür Selim Sabit efendi); Mekâtib-i Sibyaniyye Dairesi (müdür Mustafa efendi); Telif ve Tercüme Dairesi (müdür Ahmed Hamdi efendi); Matbaalar Dairesi (müdür Artin efendi); Katib ve Memurlar; Mektubcu, Başkatib, 6 Katib (her daireye bir katib), Evrak Memuru, Muhasebe Mümeyyizi, Muhasebe Muavini, Mühürdar; Diğer Memurlar: 2 Müfettiş, 1 Kütübhaneler Müfettişi, 1 Tamirat

değişen bir kısım müfettişlerle takviye olunan bu kadronun bünyesindeki esaslı doğışme 1879 yılında nezarete ait işlerin 5 daireye bölünerek herbir dairenin başına Meclis-i Maarif üyelerinden birinin getirilmesiyle olmuştur. Böylelikle, *Daimî Meclis-i Maarif*'in üyeliklerine Maarif Nezareti müdürleri tayin edilmişlerdi. Bu dönemde ayrıca müzeler¹²⁰ ve Rasathane¹²¹ de Maarif Nezareti'ne bağlanıyordu.

Müdürü; Meclis-i Maarif: Reis, 5 Üye. *Salname-i Devlet-i Âlîyye*, 1297. Bunun yanında 1878 yılında Maarif Nezareti'nce idare edilmekte olan bütün vakıf kitablıklarında bulunan kitapların yeniden incelenmesi ve tümünün isim ve hangi konuya ait olduklarını içeren defterlerin neşredilmesi için bir komisyon teşkil olunmuştur. 1880'de yine bu vakıf kitablıklarının idaresi hakkında bir talimatname yayımlanmıştır. Bu talimatnamenin 17. maddesine göre kütüphaneler müfettişliği tarafından her kütüphanenin mevcut ne kadar kitabı varsa Telif ve Tercüme Dairesi'nde yeniden açılan *Sicill-i Umumiyye* kaydolunacak ve *Kütübhaneler Müfettişi* her kütüphanenin mevcut kitapları üzerine hafız-ı kütüblerin ve kendisinin tasdiki altında tutacağı deftere sicill-i umumî oluşturulacağı cihetle bu sicill-i umumîde her kütüphanenin kitab mevcudu yazıldığı sırada hafız-ı kütübüyle müfettişliğin tasdiki bulunacaktı.

¹²⁰ İlk olarak hicri 1266 senesinde Tophane-i Amire müşirliğinde bulunmuş olan Ahmed paşa buranın Harbiyye ambarında asar-ı atikayı toplamaya başlamıştı. 1846-1850 yılları arasında da asar-ı atika ile ilgili yeni bir problem yaşıyordu; Aya İrini'de biriken eserler gereği gibi incelenememekteydi. İşte ilk defa bu koleksiyona, Ali paşanın sadrazamlığı ve Safvet paşanın Maarif nâzırlığı zamanında yani 1866'da "*Müze-i Hümayun*" denilmiş ve müdürlüğüne de Mekteb-i Sultanî öğretmenlerinden İngiliz Mr. Goold tayin olunmuştu. Mr. Goold, Harbiyye ambarında bulunan yukarıda bahsettiğimiz eserlerin bir kataloğunu hazırlamıştı. Ancak daha sonra Ali paşanın yerine geçen Mahmud Nedim paşa zamanında yani 1871 yılında Müze müdürlüğü lağvolunmuştur. 1873 yılında ise, Çinili köşkün müzehane itihazına irade-i seniyye çıktığından bahisle bu köşkün boşaltılmasına dair Maarif Nezareti'nden Hazine-i Hassa Nezareti'ne bir tezkire yazılmıştı. Ancak müzenin Çinili köşke nakli fikri daha önce 1867'de ortaya konmuştu. Fakat müzenin Maarif Nezareti'ne bağlı bir kuruluş olarak belirebilmesi 1873-1880 yıllarına denk gelir. Safvet paşa zamanında yayımlanan Maarif Nizamnamesi'nde müze işlerine yer verilmemiş olması da bu durumla yakından alakalıdır. Müze işleri gelişme yolunu tutunca bunun üzerine 1874'de bir Asar-ı Atika Nizamnamesi yayımlanmıştır. 1883'de bu nizamname yenilenmiş (*Düstur*, 1. tertib, c. 4'ün zeyli, s. 89-97) ve eski eserleri araştırma, satma, alma ve haber verme konuları bir bir hükme bağlanmıştır. 1906'da Asar-ı Atika Nizamnamesi bir daha yenilenmişti. *Düstur*, 1. tertib, c. 8, s. 506-515. Bu nizamnameye göre de Müze-i Hümayunlar Müdüriyyet-i Umumiyyesi, Memalik-i Mahrusa-yı Şahane'nin asar-ı atikaya yönelik tüm işlerinde memur tutulmuştu. Ayrıca yanına bir de *Müze-i Hümayun Daimî Komisyonu* oluşturularak veriliyordu. 1909'da hazırlanan Maarif-i Umumiyye Kanun tasarısının 24. maddesiyle de Osmanlı Müzesi doğrudan doğruya Maarif Nezareti'ne bağlı olup idare ve tüm işlemleri Maarif Nezareti'nin inhasıyla ve irade-i seniyye ile seçilen Osmanlı Müzeleri müdür-i umumîsi namıyla bir kişinin yürütme esası kabul olunmuştu. Müzecilik veya eski eser geleneği sanıldığıının aksine Osman Hamdi'den çok önce başlamıştır. Nitekim, Ekim 1847'de Adana mal müdürü Ahmed Ata bey topladığı sikke, seramik gibi antik parçaların bir envanterini yaparak İstanbul'a göndermiş ve "mehasin-i âsar-ı asriyye-i cenab-ı mülükâneye ilaveten, saye-i şevketvayeyi hazret-i mülükânede tahsis olunmuş olan" ibaresini düşmüştür. BOA, I, DH, no: 8060; no: 8207 (İber Ortaylı, "Osman Hamdi'nin Önündeki Gelenek", 1. Osman Hamdi Bey Kongresi Bildiriler, İstanbul, 2-5 Ekim 1990, s. 130'dan).

II. Abdülhamid döneminin en önemli ve çarpıcı özelliği zaten varolan modernleşme ve gelişme akımını nizam ve intizam dahilinde hızlandırmanın mümkün olabileceğinin keşfedilmesi ve bunun çok çabuk bir şekilde hayata geçirilmesidir. Bu tutum her alanda gözüktüğü gibi, maarif alanında da kendini göstermiştir. Hattâ daha ilginç bu dönemde modern maarif teşkilatı çok hızlı bir gelişim göstermiştir.¹²² Bunun birçok sebebi olduğu muhakkaktır. Ancak bunlar arasında bir tanesi çok önemlidir; *eğitim sistemi ile devletin bekasının sekteye uğramadan devam ettirilmesi yani otoritenin dönüştürülmek istenmesi*. Bunun için her zaman ve mekanda, maarif teşkilatına doğrudan doğruya müdahale edilmiş, yabancılara özellikle Almanlar ve Amerikalılara mektepler ve ilgili müesseseler kurmaları için özel izinler dağıtılmış, muallimlerin seçiminde dahi müdahalelerde de bulunulmuş, maarifle ilgili memurların tayin ve azillerinde Maarif Nezaretî'nin yetkileri ve görevleri hiçe sayılarak tasarruflarda bulunulmuş ve belki de bunların arasında en ilginç umumî ve hususî mekteplerin ders cetvellerine karışılmıştır. Yani her alanda gözükken merkezîyetçilik bu alanda da yoğun bir biçimde yaşanmış ve merkezîyetçiliğin etkinleştirilmesi için bir takım araçlardan yararlanılarak, telgraf, demiryolu vs. gibi, taşraya uzanılmış ve eğitim-öğretim her kademedede tam bir denetim içine alınmıştır. Bunun belki de tek istisnası ileride de göreceğimiz gibi tüm çabalamalara rağmen, gayrimüslim ve yabancı müesseseler konusunda yaşanmıştır.

Tüm bunları gerçekleştirmek için 1879 yılında Maarif Nezaretî bünyesinde sibyan, rüşdiyye ve aliyye mekteplerinin herbiri için ayrı daireler teşkil edilmiştir: *Mekâtib-i Sibyaniyye Dairesi, Mekâtib-i Rüşdiyye Dairesi ve Mekâtib-i Âliyye Dairesi*.¹²³ 1880 yılına geldiğimiz de Meclis-i Maarif'in üye sayısının 8'e çıkarılmasından başka önemli bir değişikliğe rastlanmamaktadır.¹²⁴ 1881 senesinde ise yenilik olarak, Mekâtib-i Sibyaniyye Dairesi'nin adı *Mekâtib-i İbtidaiyye Dairesi* olarak değiştirilmiştir.¹²⁵ Bu değişikliğin anlamı artık Maarif Nezaretî'nin ilköğretimde usul-i cedit üzere eğitim ve öğretim yapan okullara ağırlık vermesidir. Ayrıca nezaret, 'sibyan mektepleri'nin zihinlerde yaptığı çağrışımları silip ibtidai kelimesi ile ilköğretime yeni bir anlayış getirmek istemiştir. Yine aynı yıl Telif ve Tercüme Cemiyeti ile Maarif Nezaretî'ne bağlı bulunan Matbaalar İdaresi birleştirilerek *Encümen-i Teftiş-i Maarif* oluşturulmuştur. 31 Aralık 1881'de Telif ve Tercüme Dairesi'nin yerine *Encümen-i Teftiş ve Muayene* adı altında ve gittikçe büyüyen bir sansür heyeti halini alan bir *teşekkülün* geçtiğini, Matbaalar Dairesi'nin de kaldırılarak müfettişlerinin yeni kurulan bu heyete bağlandığını

Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Semavi Eyice, Arkeoloji Maddesi, İstanbul Ansiklopedisi.

¹²¹Rasathane-i Amire, 1867 senesinde açılmıştır. 1875 senesinde Viyana'da uluslararası bir kongrenin kararlarına uygun olarak bu tarihten itibaren Avrupa rasathaneleriyle resmî haberleşme başlatılıyordu. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1321, s. 63-65.

¹²²Bayram Kodaman, a.g.e., s. 37.

¹²³Yani Mekâtib-i Sibyan-ı Müslime Komisyonu, Mekâtib-i Sibyaniyye Dairesi; Mekâtib-i Rüşdiyye ve İlmiyye Komisyonu da Mekâtib-i Rüşdiyye Dairesi şeklini alıyordu.

¹²⁴*Salname-i Devlet-i Âliyye*, 1298.

¹²⁵*Salname-i Devlet-i Âliyye*, 1300.

görüyoruz.¹²⁶ Yine aynı yıl, merkezî teşkilatın taşra ve merkez arasındaki ilişkisini sağlamak için nezaretteki müfettiş sayısı artırılmış ve aynı zamanda müfettişlerin görev ve yetki sahaları birbirinden ayrılmıştır. Bu durum maarifte hem teftişin değerinin anlaşıldığını hem de merkezîyetçilik fikrinin geliştiğini göstermektedir.¹²⁷ 1883 yılının Nisan ayında teşkilattâ bir takım değişiklikler daha yapılarak, önceden kaldırılan ve tahsisatı Tercüme Odası¹²⁸na verilen *Mektubî Kalemî* haberleşmeyi hızlandırmak ve düzenli hale getirmek için tekrar kurulmuştur.¹²⁹ 16 Kasım 1884 tarihine gelindiğinde ise idadilerin çoğalması ve bazı ıslahata karar verilmesi üzerine Meclis-i Maarif'in devamlı çalışmasına ihtiyaç duyulmuştur.¹³⁰ Bir yıl sonra Maarif nâzırı Münif paşanın başkanlığı altında ilmi, edebî ve sınaî istatistikler düzenlenmesi konusunda 3 üyeden kurulan *komisyon* Maarif Nezareti'nde istatistik kuruluşları için bir başlangıç sayılabilir. Daha sonra, 1886'da merkezî teşkilatta bazı yeni dairelerin kurulduğu görülmektedir.¹³¹ Yapılan yenilik müstakil daireler halinde Kütüb ve Resail Muayene Memurluğu ile müfettişliklerin¹³² ve yeniden Matbaalar Dairesi'nin ihdas edilmiş olması ve Mekâtib-i Rüşdiyye Dairesi'nin, Mekâtib-i Rüşdiyye İdaresi; Mekâtib-i Âliyye Dairesi'nin, Mekâtib-i Âliyye İdaresi adını almasıdır. Ayrıca 1887'de bütün müfettişler öğretim dairelerini dışında bırakılarak *Memurin-i Teftişîyye* adı altında ayrı bir daireye bağlanmışlardır. Bu dairede ilk defa olarak *Milel-i Gayrimüslim ve Ecnebî Mektepleri Müfettişliği* ve *İdadî Müfettişliği* kadroları ortaya çıkmıştır.¹³³ 5 Aralık 1892 tarihinde

¹²⁶BOA, I, DH, no: 67818 ve *Salname-i Devlet-i Âliyye*, 1300 ve Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti'nin kuruluş tarihi 20 kanun-ı evvel 1297 olarak *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1316'da görülmektedir.

¹²⁷Bu müfettişler: a-2 Mekâtib-i Rüşdiyye Müfettişi, b-1 Mekâtib-i Sibyaniyye Müfettişi, c-Anadolu ciheti Mekâtib-i Rüşdiyye ve İbtidaiye Müfettişi, d- Kütübhaneler Müfettişi olmak üzere 4 sınıfa ayrılıyorlardı. *Salname-i Devlet-i Âliyye*, 1299. Aynı yıl mekâtib-i aliyye, rüşdiyye ve ibtidaiyye için ayrı ayrı müfettişler tayin edilerek herbirinin görev ve yetkileri belirlenmiş, ilk, orta öğretimden sonra yüksek öğretim müesseselerinin de teftiş edilmesi yoluna gidilmiş (*Salname-i Devlet-i Âliyye*, 1300) ve bir yıl sonra da *Matbaalar Müfettişliği* bu kadroya alınmıştır. *Salname-i Devlet-i Âliyye*, 1301.

¹²⁸Tercüme Odası için bkz. Cahit Yalçın Bilim, "Tercüme Odası", OTAM, Ankara 1990, I, s. 29-43.

¹²⁹BOA, Ayniyat Defterleri, no: 1419, 1297 senesi.

¹³⁰Daha önce 1879 yılında Daimî Meclis-i Maarif'in üye sayısının 5'e indirildiğini ve bu üyeliklere de Maarif Nezareti müdürlerinin tayiniyle meclisin haftada iki gün toplanan bir encümen durumuna girdiğini belirttik. Meclisin bu çalışma tarzı 1884'e kadar devam etmiştir. Bu durumda müdürlerin üyelik vasıfları kaldırılarak yeni üyeler tayin edildi (BOA, I, DH, no: 73753 ve *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1316, s. 30).

¹³¹*Salname-i Devlet-i Âliyye*, 1305.

¹³²*Salname-i Devlet-i Âliyye*, 1301. O zamana kadar hükümetin müdahale ve teftişinden uzak olan gayrimüslim ve ecnebî okulları ilk defa olarak *Müfettiş-i Mahsus* vasıtasıyla teftiş ettirilmişti. BOA, I, DH, no: 81099. Bir başka müfettişlik de *Kütübhaneler Müfettişliği*dir.

¹³³*Salname-i Devlet-i Âliyye*, 1305. Mekâtib-i Ecnebiyye ve Gayrimüslime Müfettişliği'nin başına *Mirmiran* rütbesinde Rum cemaatinden Selanik vali muavini Konstantinidi paşa tayin edilmişti. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1316, s. 30. Buna karşın denetim yine tam kurulamamıştır. Meselâ Zühdü paşa

çıkan bir iradeyle¹³⁴ bu müfettişliğe *Rumeli Vilayetleri Maarif Müfettişliği* eklenmiş de iki yıl sonra kaldırılmıştır. Ayrıca *Mekâtib-i Âliyye Müfettişliği*'nin adı *Mekâtib-i Âliyye ve Hususiyye* şekline sokulmuştur.¹³⁵ 1889 yılında ise Müze-i Hümayun Nizamname-i Dahilisi¹³⁶ yayımlanmış ve bu nizamnameye göre, Müze-i Hümayun doğrudan doğruya Maarif Nezaretine bağlı sayılmıştır.¹³⁷ 1 Ekim 1891 tarihinde *Encümen-i Telif ve Tercüme Kalemî Müdürlüğü* yeniden kurulmuştur.¹³⁸

1892'de beş yıllık bir süre içinde edinilen tecrübeler ve değişen maarif politikasına göre yeni bir düzenleme daha yapılmıştır. Bu değişiklik ihtiyacı orta öğretim sağlam bir temele dayandırılmadan yüksek öğretim için yapılacak bütün teşebbüslerin boşa gideceği görüşünden doğmuştur. Nitekim bu yılda *Mekâtib-i Âliyye Dairesi* kaldırılarak bir *Mekâtib-i İdadîyye Dairesi* kurulmuştur.¹³⁹ 1892'ye kadar müfettişlerin durumunda ve sayılarında bir değişiklik olmamış 1892 yılında *Rumeli Vilayetleri Maarif Müfettişliği* adıyla yeni bir teftiş heyeti kadroya alınmıştır.¹⁴⁰ Ancak iki yıl sonra bu müfettişlik kaldırılmıştır. Ayrıca *Mekâtib-i Âliyye Müfettişliği*'nin adı *Mekâtib-i Âliyye ve Hususiyye Müfettişliği* şekline sokulmuştur.¹⁴¹ Yine aynı yıl Maarif Nezaretinde artık müstakilen bir *İstatistik Kalemî* kuruluyordu. 1893'te Meclis-i Maarif ve teftiş kadroları biraz genişletilmiş ve 1894 yılında da *Mektubî Kalemî*'ne bağlı olarak bir *Sicill-i Ahval* kurulmuş ve *İstatistik Şubesi*, *Mektubî Kalemine* bağlanmıştır.¹⁴²

Bu şubelerin açılışından da anlaşılacağı üzere maarif personelinin sayısı bu devirde eskiye nazaran oldukça yüksek bir artış göstermiştir. Buna paralel olarak eskiden beri gelişigüzel yürütülen ve memurlar arasında huzursuzluk yaratan terfi, tayin ve kıdem gibi meselelerin bir düzene sokulması yoluna gidilmiştir. Elbetteki bu her iki şubenin açılması modern maarif teşkilatını kurma çabalarının bir ürünüdür. Bu tutum, özellikle istatistik usulünün maarifte uygulanması, başlıbaşına bir yenilik olup o zamanki maarifçilerin politikalarını ve yapacakları işleri birtakım rakamlara dayanarak tesbit

---

tarafından padişaha sunulan 1 Ağustos 1893 tarihli rapordan (BOA, Yıldız Tasnifi, Kısım 35, Zarf 100, Karton 102, no: 232) 392 Amerikan okulundan 341'inin ruhsatsız olduğu anlaşılmaktadır. Amerikan okulları için bkz. İ. Polat Haydaroglu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme", *Belleten* 1988, c. III, sayı 203, s. 627.

¹³⁴BOA, I, Maarif, no:1459-3 ve başka bir misal için bkz. BOA, I, DH, no: 93145.

¹³⁵*Salname-i Devlet-i Âliyye*, 1310.

¹³⁶*Düster*, mütemmim, s.105-112 ve I. tertib, c. 6, s. 343-349.

¹³⁷Müze-i Hümayun'un bölümleri için ayrıca bkz. Müze-i Hümayun, Konstantiniyye, Mahmud Bey Matbaası, 1321.

¹³⁸BOA, I, DH, no: 97376.

¹³⁹*Salname-i Devlet-i Âliyye*, 1310.

¹⁴⁰A.g.k.

¹⁴¹A.g.k.

¹⁴²1303 yılında ilk *İstatistik Komisyonu* kurulmuş ve istatistik bilgilerinin düzenlenmesine başlanmıştır. Mahmud Cevat, a.g.e., s. 255 ve *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1316.

etmek istediklerini gösterir. Nitekim 1898 yılında Maarif Nezareti'nce bir istatistik tanzimine karar verilmiş ve *Salname-i Maarif* çıkarılmaya başlanmıştır.¹⁴³

Bundan sonra Meclis-i Maarif'in teftiş kadrosunun genişletilmesine devam edilmiştir. 1896'da padişah iradesiyle Maarif nâzırının başkanlığı altında Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin tedkikinden geçen kitablar üzerinde ikinci bir sansür ve izin mercii olmak üzere 5 kişilik bir *Tedkik-i Müellefat Komisyonu* daha teşkil olunmuştur.¹⁴⁴ Bu komisyon gerek dinî eserleri birinci dereceden tedkik edecek olan *Tedkik-i Müellefat-ı Şeriyeye Heyeti* ile ikinci defa görüp tab'ına izin verip vermeyecek olan *Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti*'nin kararlarını temyizden tedkik edecekti.¹⁴⁵ Aynı yıl nezarete *Dava Vekilliği*, bir tercümanlık ve bir mimarlık¹⁴⁶ memuriyeti ihdas olunmuştur. 1899'da ilk defa olarak *Mekâtib-i Mülkiyye Sıhhiyye Müfettişi* adı altında ihdas olunan bir

¹⁴³ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1319, s. 13.

¹⁴⁴ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1316, s. 32.

¹⁴⁵ Osman Ergin, a.g.e., s. 848 ve Mehmed Ali Ayni, *Hatıraları*, İstanbul 1945, Türkiye Yayınevi, s. 24-25. Tedkik-i Müellefat Komisyonu'nun görevleri; haftada iki defa toplanarak, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin ruhsat vereceği Arabca, Türkçe, Farsça eserleri ve Türkçe piyesleri tekrar tedkik edecekti. Ancak, heyet sadece kendisine verilen görevleri yerine getirmekle uğraşmış layihada belirtilen akademik bir karakter sergileyememiştir. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1319, s. 33. Bu değişikliklerden sonra Maarif Nezareti 1898'de aşağıdaki durumu almıştır: I-Nâzır; II-Meclis-i Maarif: Reis, 20 üye; III-Başkatib; IV-Katib-i Sani; V-Tedkik ve Müellefat Komisyonu; VI-Encümen-i Teftiş ve Muayene (Bu encümende 7 Muayene Memuru: Slavca muayene memuru, Türkçe ve Fransızca muayene memuru, Arabca ve Fransızca muayene memuru, Rumca muayene memuru, 2 Ermenice muayene memuru, Bulgarca muayene memuru bulunuyordu); VII-Mektubî Kalemî: A-Mektubî Kalemîne Bağlı Sicill-i Ahval Şubesi, B-Mektubî Kalemîne Bağlı İstatistik Şubesi; VIII-Muhasebe Kalemî; IX-Vezne; X-Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiyye Müfettişliği; XI-Evrak Kalemî; XII-Mekâtib-i İbtidâiyye İdaresi; XIII-Mekâtib-i İdadiyye İdaresi; XIV-Mekâtib-i Rüşdiyye İdaresi; XV-Meclis Kalemî; XVI-Encümen-i Teftiş ve Muayene Kalemî; XVII-Mekâtib-i Âliyye ve Hususiyye Müfettişliği; XVIII-Mubayaa Komisyonu; XV-Memurin-i Mütferrika; XVI-Hademeler; XVII-Müze-i Hümayun; XVIII-Matbaa-yı Amire; XIX-Rasathane-i Amire. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1316, s. 482-510. Böylelikle ihtiyaca göre sayıları artırılan müfettişler heyeti devrin sonunda şu kadroyla çalışır duruma getiriliyordu: Memurin-i Teftişiyeye; Mekâtib-i Âliyye ve Hususiyye Müfettiş-i Umumîsi, 2 Mekâtib-i İdadiyye Müfettişi, 6 Erkek Mekâtib-i Rüşdiyye Müfettişi, 3 Kız Mekâtib-i Rüşdiyye Müfettişi, 8 Mekâtib-i İbtidâiyye Müfettişi, 4 Kütübhaneler Müfettişi, 7 Matbaalar Müfettişi, 1 Kütüb ve Resail Vakfiyye Müfettişi. Sıhhiyye Müfettişliği ile Mekâtib-i Gayrimüslim ve Ecnebiyye Müfettişliği de ayrı birer daire şekline getirilip Memurin-i Teftişiyeye Heyeti'nden hariç tutulmuşlardı (Sıhhiyye Müfettişleri, 1905'te ayrı bir dairede toplanmıştır). *Salname-i Devlet-i Âliyye*, 1325. Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiyye Müfettişliği için bkz. Ferid Ragıp Tuncor, "Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiyye Müfettişliği", *Ülkücü Öğretmen*, 1966, c. VII, sayı 83, s. 20-23.

¹⁴⁶ Maarif Nezareti'nde mimarlık memuriyetinin kurulmasıyla ülkedeki bütün okul binalarını plan ve projelerinin yapımı da nezaret tarafından yürütülmüş ve eğitim-öğretime uygun standart tipte binalar yapılmaya başlanmıştır.

memuriyetle de okul sağlık işleri bir murakabe ve tanzim merciiine kavuşturulmuştur.¹⁴⁷ Maarif Nezareti merkez teşkilatında¹⁴⁸ 12 Aralık 1902 tarihinde¹⁴⁹ Tetkik-i Müellefat Komisyonu¹⁵⁰nda bulunan müfettişlerin teftiş işinde aşırıya gitmeleri ve ehliyetsizlik göstermeleri üzerine Encümen-i Teftiş ve Muayene'den dinî kitablari inceleme işi almarak din adamlarından oluşturulmuş, bir *Kütüb-i Diniyye ve Şeriyye Tedkik Heyeti*, diğer kitablari tedkik etmek için kurulan bir başka *heyet* ve de nâzırın başkanlık ettiği diğer bir *heyet* teşkil edilmiş¹⁵¹ ve böylece Maarif Nezareti'nin yıllardır devam eden siyasî sansür görevine bir de dinî neşriyatın kontrolü gibi ikinci bir vazife daha eklenerek ve bu durum 1908'e kadar böyle devam ettirilmiştir. Buna ek olarak teşkilat bünyesine bir de *Takib-i Muamelat Komisyonu* adıyla bir komisyon eklenmiştir.

Maarif Nezareti'nin tezkeresi ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela'ca tanzim edilen mazbata üzerine 22 Ağustos 1908 tarihinde çıkan bir irade ile lüzumundan fazla memur ve üye ile doldurulmuş bulunan bütün merkezî devlet teşkilatı gibi Maarif Nezareti'nde de bir tenkizat yapılmıştır.¹⁵² Yine 1869 Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'nin hükümlerine uyularak Meclis-i Kebir-i Maarif, eskisi gibi iki daireye ayrılmıştır. Daha sonra 13 Ocak 1909 tarihli bir irade¹⁵³ ile yine *Mekâtib-i İdadîyye İdaresi*, *Mekâtib-i Rüşdiyye İdaresi*, *Mekâtib-i İbtidaiyye İdaresi* ve *Mekâtib-i Hususiyye İdarelerinin* adları zikredilmiş¹⁵⁴ Daire-i İlmiyye ve Daire-i İdare birleştirilmiş ve müfettiş-i umumîlik ve merkez maarif müdürlüğü lağvedilmiştir.¹⁵⁵ 1907-1908 Devlet salnamesinde nezaret teşkilatı arasında ayrıca irade-i snciyye ile kurulan *Teşkilat Sandığı ve İane-i Mekâtib*

¹⁴⁷Ertesi sene yani 1900'da bu kadroya tabib olmayan 4 müfettişin eklenmesiyle biraz daha genişletilmiştir. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1319, s. 31-50.

¹⁴⁸*Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1321, s. 31- 63.

¹⁴⁹BOA, I, Maarif, no: 1675-1.

¹⁵⁰Tetkik-i Müellefat Komisyonu'nun yerine getirdiği vazifeleri Prusya'da Maarif Nezareti'nin 9. dairesi görmekteydi. Reşat Şemssetin, a.g.e., s. 146.

¹⁵¹*Salname-i Devlet-i Âliyye*, 1310, s. 26.

¹⁵²Bu dönemde Meclis-i Kebir-i Maarif bir başkan ve 5 üyeden kurulu daimî bir encümen haline getirilmiş ve nezaret daireleri de özette şu isimler altında yeniden teşkilatlandırılmıştır: Tedrisat-ı Taliyye; Tedrisat-ı İbtidaiyye; Mekâtib-i Hususiyye; Tahrirat; Muhasebat; Sicil; İstatistik Müdürlüğü; Levazım; Evrak Odası (BOA, I, Maarif, no: 1681-7). Burada Evrak Kalemi, Mektubî Kalemi'ne bağlı olarak Evrak Odası şeklinde gösterilmiş ve kadrosu daraltılmıştır. Daha sonra da Evrak Kalemi müstakil hale getirilmiştir.

¹⁵³BOA, I, Maarif, no: 3057-2.

¹⁵⁴Bu idarelerin müdürleri haftada iki kez *Encümen-i Müdiran* namıyla muallimlerle beraber toplanarak mekteb programları ile nizamlardan meydana gelen sorunları çözmeye çalışırlar ve aldıkları kararları Meclis-i Maarif'in Heyet-i Umumiyyesi'ne gönderirlerdi. Bu Heyet-i Umumiyye de Maarif nâzırının başkanlığı altında Meclis-i Maarif'in reis ve üyeleriyle, idare müdürlerinden oluşur ve bunları görüşerek bir karara varırdı.

¹⁵⁵"Maarif Nezaretinde", *Tanin*, 6 Ocak 1909; Namık Ekrem, "Ahval-i Maarif", *Mirat-ı Maarif Dergisi*, 1, 1324, s. 8-9 (Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara 1996, s. 157'den. Bundan sonra bu eser "ME" şeklinde gösterilecektir).

Komisyonu adlarıyla iki şubeye de yer verilmiştir. Ayrıca Berlin'de yurtdışında okuyan öğrenciler için bir de *Avrupa Öğrenci Müfettişliği* kuruluyordu. Bu arada II. Meşrutiyet devrinde hazırlanan Maarif-i Umumiyye Kanun Tasarısı'nda kitablklar için ayrı bir idare organı gösterilmemiştir.¹⁵⁶

1909 yılı içinde Maarif nâzırı olan Nail beyin Sabah gazetesine verdiği şu demeç şimdiye kadar gösterdiğimiz teşkilat yapısını hiçe sayması ve içinde doğruluk payı taşıyan ibarelere yer vermesi açısından ilgi çekicidir: "...Mülkümüzde ciddi bir maarif teşkilatı henüz yapılacaktır. Devr-i sabıktan kalan teşkilat, içinde levha bulunmayan köhne bir çerçeveye benzer; matluba hizmet edemez. Dikkat buyurulsun ki birçok yerlerde mektebin yalnız teşkilat ve tedrisatı değil, binası bile bir darü't-tedrise, bir melce-i ilm ü irfana benzemiyor. Diğer mahallerde ise o kadarı da yok. Yani hiç mekteb yok. İşe bidayeten başlamaya lüzum vardı. Başlıca buna hasr-ı meşagil eyledim..."¹⁵⁷ O dönemde yapılmış tüm bu yorumlardan sonra nezaretin teşkilatıyla ilgili olarak yapılan icraatlar, 1909'da kadro düzenlemesi hareketinin nâzırın keyfi tutumundan kurtarılarak bir *komisyona* devredilmesi,¹⁵⁸ yeni okulların kuruluşları hususundaki çalışmaları yürütmek için önce 15 sonra 30 maarif müfettişinin görevlendirilmesi¹⁵⁹ ve 1910'da bir *Tedrisat-ı Âliyye Dairesi*'nin kurulması, müstakil bir *Kütüphaneler Müfettişliği*'nin ihdas olunması ve nezaret müfettişlerinin Meclis-i Kebir-i Maarif'e bağlanmış olmasıdır.

1910 yılının başlarında merkezdeki örgüte bir çeki düzen verilmek için 5 kararname hazırlandı. Buna göre, yeni bir *Tahrirat Müdüriyeti* kuruldu, "derkenar usulüyle evrak tevdiî kaldırıldı", yerine ayrı bir evrak yazılması getirildi, hem memurluk hem muallimlik yapanların muallimlik yapmadığı günlerde maaşlarının kesilmesine karar verildi.¹⁶⁰ Ancak bu kararlar bir netice vermedi ve II. Abdülhamid'den kalma "her işi nâzıra sorma geleneği" devam etti.¹⁶¹ Bu durum karşısında nezaret, *Maarif İntihab-ı Memurîn Encümeni* adlı bir komisyon kurarak, memurları bu komisyon vasıtasıyla almaya başladı.¹⁶²

Burada ilginç bir demeç daha karşımıza çıkıyor. İlginç diyoruz çünkü; bir önceki dönemi eleştiren yeni nâzır, o dönemin bir başka önemli şahsiyeti tarafından çok sert bir dille eleştiriliyordu. Hüseyin Cahit Yalçın, eleştirilerini özellikle nezaretin teşkilatına

¹⁵⁶Yalnız "Müfettiş-i Umumîliğin teftiş görevleri gösterilirken eklenen "bilcümle müessesat-ı Âliyye-i ilmiyye" arasında kütüphaneler de düşünülmüş olabilir. Nitekim 1914 Maarif-i Umumiyye Teşkilatı Nizamnamesi'ne göre, kütüphanelerin ve müzelerin idare ve teftişiyle de Tedrisat-ı Âliyye Dairesi'nin 2. şubesi görevlendirilmiştir.

¹⁵⁷Sabah Gazetesi, 23 Aralık 1325.

¹⁵⁸"Maarifte tensikat", *Tanin*, 26-27 Ağustos 1909. Ancak yapılan bu tensikat eleştirilere maruz kaldı. Bkz. *El-Üfürük Mîzah Dergisi*, 7 Eylül 1324, s. 2 (ME, s. 157'den).

¹⁵⁹"Maarif Müfettişleri", *Tanin*, 27 Ekim 1909 ve "Maarif-i Umumiyye", *Sabah*, 3 Aralık 1909. Oysa yapılan tensikattan sonra nezarete sadece 14 müfettiş vardı. (ME, s. 163'den).

¹⁶⁰"Maarif Nezareti kararları ve tensik-i muamelât", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 19 Ocak 1910 (ME, s. 158'den).

¹⁶¹"Maarif Nezareti'nin idare-i dahiliyyesi", *Tanin*, 2 Aralık 1910 (ME, s. 158'den).

¹⁶²Mustafa Ergün, a.g.e., s. 158.

yönelterek, nezarete hiçkimsenin birbirinden haberi olmadığını, buna örnek olarak da bu sene Maarif Nezareti'nin Meclis-i Mebusan'a gönderdiği bütçeyi, nezaret erkanından kimsenin görmemiş olduğunu 10 Teşrinisani 1326 (23 Kasım 1910) tarihli Tanin gazetesinde yazıyordu. Hattâ bu kadar karmaşık ve keşmekeş bir teşkilata sahip olan Maarif Nezareti'nden bir iş de beklenilmemesini de meraklılara (!) haber veriyordu.¹⁶³ Elbetteki bu demeçlerin birer siyasi yanı vardır ancak yapılmak istenenlerle yapılanlar arasındaki farkın bir nebze açığa çıkarılmasında da katkıları gözardı edilemez.

Yeniden teşkilat yapılarına dönülecek olursa, 1911 başlarında Maarif İntihab-ı Memurın Encümeni lağvedildi ve yine her şubenin kendi memurunu seçmesi usulüne geri dönüldü.¹⁶⁴ Aynı yılda yayımlanan Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname¹⁶⁵yle Maarif Nezareti, merkez hizmetleri idare ve tefiş olmak üzere ikiye bölünüyordu.¹⁶⁶ Nezaret, maarif müdür ve müfettişlerinin maaşları hakkında bir nizamname hazırlamak için bir komisyon kurdu ve buranın hazırladığı nizamname uyarınca maaşlar tesbit edildi.¹⁶⁷ Bu yılın bütçe görüşmeleri sırasında Maarif Nezareti Müsteşarlığı ve Meclis-i Maarif görevleri birbirinden ayrıldı ve bu görevlere ayrı ayrı atamalar yapıldı.¹⁶⁸ Avrupa'daki talebelerin idaresi için *Avrupa'daki Talebe-i Osmaniyye*

¹⁶³Osman Ergin, a.g.e., s. 1433-1434.

¹⁶⁴"Maarif İntihab-ı Memurın Encümeni", *Sabah*, 8 Ocak 1911 (ME, s. 158'den).

¹⁶⁵*Düstur*, 2. tertib, c. 4, s. 167-173.

¹⁶⁶İdare kısmında başlıca şu daireler bulunuyordu: Mekâtib-i İbtidaiyye İdaresi yerine Tedrisat-ı İbtidaiyye Dairesi, Mekâtib-i Rüşdiyye İdaresi yerine Tedrisat-ı Taliyye Dairesi, Mekâtib-i İdadîyye İdaresi yerine de Tedrisat-ı Âliyye Dairesi kurulmuştur. Bir de Muhasebe Dairesi ihdas edilmiştir. Ayrıca bu nizamnamede Kalem-i Mahsus'a rastgelmektedir. Bunlardan herbiri de yukarıda belirttiğimiz üzere aşağı yukarı aynı isim altında, kendi içinde çeşitli şubelere ayrılmıştır. Tedrisat-ı İbtidaiyye Dairesi; 1-Memurin ve Muallimin Şubesi, 2-Tedrisat Şubesi, 3-Tefiş Şubesi, 4-Hesabat Şubesi, 5-Teşkilat Şubesi (m. 7). Ayrıca, bu nizamnameyle yine Tedrisat-ı İbtidaiyye Dairesi'ne dahil olmak üzere *Tedrisat-ı İbtidaiyye Encümeni* adıyla nezaret memurlarından oluşan iki heyet de teşkil edilmişti (m. 8). 1914 yılında yayımlanan Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamnameyle (*Düstur*, 2. tertib, c. 6, s. 1036-1041) 2 şubeye düşürülüyordu. Bunlar; 1-Memurin ve Muallimin Şubesi, 2-Teşkilat ve Tedrisat Şubesi.

Tedrisat-ı Rüşdiyye Dairesi; 1911 yılı nizamnamesiyle 3 şubeye ayrılıyordu: 1-Teşkilat ve Tedrisat Şubesi, 2-Memurin ve Muallimin Şubesi, 3-Hesabat Şubesi. 1914 yılı nizamnamesiyle de daire; 1-Memurin ve Muallimin Şubesi, 2-Teşkilat ve Tedrisat Şubelerine ayrılıyordu (Tedrisat-ı Taliyye Dairesi'nin görmekte olduğu vazifeleri Prusya Eğitim bakanlığı merkez teşkilatında yer alan 6. daire yerine getirdi. Reşat Şemsettin, a.g.e., s. 146).

Tedrisat-ı Âliyye Dairesi de 1911 nizamnamesine göre 1., 2. ve 3. şubeler olmak üzere 3'e ayrılmıştı (Prusya Eğitim bakanlığı içindeki 4. daire Tedrisat-ı Âliyye Dairesi'nin 3 şubeye ayrılarak gördüğü vazifeleri hemen hemen tek başına yerine getiriyordu. Reşat Şemsettin, a.g.e., s. 146). Bu dairenin şube sayısı 1914 nizamnamesiyle 1. ve 2. şube olmak üzere 2'ye düşürülüyordu.

Muhasebe de 1911 nizamnamesiyle 1. ve 2. şube olmak üzere 2'ye ayrılıyordu. 1914 nizamnamesinde ise şube sayısında bir değişiklik yaşanmamıştır.

¹⁶⁷"Maaş", *Sabah*, 10 Mayıs 1910 (ME, s. 164'den).

¹⁶⁸"Maarif Nezaretinde", *Sabah*, 20 Haziran 1911 (ME, s. 159'dan)

Nezareti kuruldu.¹⁶⁹ 1911 yılında Maarif Hıfzıssıha-yı Mekâtib Komisyonu'nun Suret-i Teşkili İle Vezaifine Dair Nizamname¹⁷⁰ye göre, üyeleri Maarif Nezareti tarafından önce *Heyet-i Tıbbiyye*¹⁷¹ sonra *Hıfzıssıha-yı Mekâtib Komisyonu* adıyla daire-i maarifte bir komisyon oluşturdu (m. 1). Vilayetlerde kurulacak olan komisyonlar da merkezdeki bu komisyona bağlı olacaklardı. Aynı yıl Adana'da Müesses Darü'l-eytam-ı Osmanî Nizamname-i Esasisi¹⁷²'nin İnci maddesiyle darü'l-eytamlar ilk defa doğrudan doğruya bir müdüriyetin idaresi altına veriliyordu.

9 Mart 1912'de nezaretin merkez örgütü bir nizamname ile yeniden tesbit edilmiş Meclis-i Kebir-i Maarif; *daimî* ve *senevî* olmak üzere iki kısma ayrılmıştır¹⁷³ ve ayrıca muallim ve müfettişlerden oluşan *Daimî Meclis-i Maarif* kurulmuş ve öğretim daireleri de *âliyye*, *tâliyye* ve *ibtidaiyye*¹⁷⁴ olmak üzere üçe indirilmiş ve bunlara lağvedilmiş olan sicil, istatistik, levazım daireleriyle tedrisat-ı hususiyye idaresinin görevleri yüklenmiştir ve her türlü işleri dairenin emrinde toplayan çeşitli şubelere bölünmüştür.¹⁷⁵ Ayrıca *Tedrisat-ı İbtidaiyye* ve *Mebani-i Tedrisiyye Encümenleri* kurularak ilköğretim ve okul yapımı işleri için birer danışma organı vücuda getirilmiştir. Aynı nizamnameyle yeniden mekâtib-i ibtidaiyye için yabancı dildeki muhtelif ders kitaplarını telif ve tercüme için Meclis-i Kebir-i Maarif'e dahil bir *Telif ve Tercüme Heyeti* teşkil edilmiştir (m. 22). Bunun yanında Emrullah efendi hem denetim hem hizmet-içi eğitim hem ülkedeki gayrimüslim okullarını kontrol altında tutma hem de eğitim planlaması ve propagandası çalışmalarını amaçlayarak bir *Müfettiş-i Umumîlik* kurdu. Ancak tepkilerin fazla olması üzerine Meclis-i Mebusan denetim örgütünü lağvetti. Bu kararı Şûrâ-yı Devlet tarafından onaylanmadı ancak sonuçta meclisin ilga kararı uygulandı.¹⁷⁶ Ayrıca Balkan bozgunundan sonra acıları biraz hafifletmek için bütün okullar tatil edilip, hastane veya göçmenevi olarak kullanıldı ve nezarete *Maarif Hediye-i Harbiyye Heyeti* kuruldu.¹⁷⁷

Emrullah efendinin nâzırlığından sonra maarif örgütünün değiştirilmesi için komisyonlar kuruldu. 1913 yılında Teşkilat Komisyonu nezarete bir takım değişiklikler

¹⁶⁹"Maarif Teşkilatı", *Sabah*, 6 Temmuz 1911 (ME, s. 159'dan).

¹⁷⁰*Düstur*, 2.tertib, 3. cilt, s. 372-373.

¹⁷¹"Mekâtibde hıfzıssıhha", *Sabah*, 2 Ağustos 1910 (ME, s. 159'dan).

¹⁷²*Düstur*, 2. tertib, 4. cilt, s. 15-19.

¹⁷³Bu kısımlaşma ve aralarında toplanma bugün Milli Eğitim Şûrası adı altında toplanan heyetin bir nevi başlangıcı sayılabilir.

¹⁷⁴Maarif-i İbtidaiyye için bkz. Zeki Osman, *Bizde Maarif-i İbtidaiyye*, İstanbul 1337.

¹⁷⁵Satı bey yapılanları eleştirerek, özel okulların fermanlarla kurulmasını ve idare edilmesini engelleyen tedrisat-ı hususiyyenin kaldırılmasının ve sicil idaresinin yerine işleri zorlaştıracak bir tutumla görevinin dairelere bölünmesinin ve Fransa'daki *Parlament Pédagogique*'e benzetilmeye çalışan Meclis-i Kebir-i Maarif'in seçiliş ve ona verilen sorumluluklarının yanlış olduğu yazmıştır. Satı, "Maarif Nezareti'nin Yeni Teşkilatı", *Sabah*, 24 Nisan 1912; aynı yazar, "Maarif Nezareti'nin Yeni Teşkilatı", *Sabah*, 27 Nisan 1912 (ME, s. 160'dan).

¹⁷⁶Mahmud Sadık, "Maarif Teşkilatı", *Sabah*, 23 Mart 1912 (ME, s. 48'den).

¹⁷⁷"Maarif Hediye-i Harbiyye Heyeti", *Sabah*, 12 Kasım 1912 (ME, s. 161'den).

yapmak için bir karara vardı.¹⁷⁸ Ancak yapılmak istenen değişikliklerin yapılamadığı görülmüştür. Çünkü, Şûrâ-yı Devlet her nâzır değişikçe nezaret teştilatının değişmemesi yolunda bir karar almıştır.¹⁷⁹

1913 yılına gelindiğinde Tedrisat-ı İbûdaiyye Kanun-ı Muvakkatıyla ilköğretim müfettişlikleri kurulduğu görülür. Aynı yılın nisan ayında *Mekâtib-i Hususiyenin Islahı Komisyonu, Muamelat-ı Kuyudiyye Komisyonu* ve program, kitap, nizam, talimat, kavanin konularında 4 ayrı komisyon kuruldu.¹⁸⁰

30 Temmuz 1914 tarihinde yayımlanan Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname¹⁸¹yle de Meclis-i Kebir-i Maarif yeni bir teşkilatlanma sürecine girmiş ve mükellef olduğu işlerin çeşidine göre encümenlere ayrılmıştı. Bu düzenlemeyle meclis adeta lağvolunmuştu. Aynı yıl yeniden, daha önce kaldırılan ve daha sonra yine kısa bir süre içinde kaldırılacak olan, bir *Ihsaiyat Kalemî*, bir *Mimari Şubesi*, *Levazım Kalemî*¹⁸² ve bir *Hıfzısıhha-i Mekâtib Dairesi* kurulmuş ve *Evrak Odası*¹⁸³ *Kalem-i Mahsus'a* bağlanmıştı.¹⁸⁴ 1915 Maarif-i Umumiyye Teşkilatı Nizamnamesi'nde görülen merkezî idareler arasında bir de *Hıfzısıhha-i Mekâtib Dairesi*'nin adı geçmektedir. Bundan sonra da nezaret içinde bazı değişiklikler olmuş meselâ, nezarete bağlı olarak *Encümen-i Tetkik* adıyla yeni bir inceleme heyetinin teşkil edildiğini görülmüştür.¹⁸⁵ 1917 yılında harp şehitlerinin yetimleri için yer yer kurulan darü'l-eytamların yönetimi için *Darü'l-eytamlar Müdüriyet-i Umumiyyesi* adı altında nezarete bağlı müstakil bir örgüt meydana getirilmiştir.¹⁸⁶ Mütareke devrine gelindiğinde Rusya Maarif Nezareti'nden getirilen bir müşavirin tavsiyesi ve fikri üzerine Telif ve Tercüme Heyeti'nin lağvedilişi ve Meclis-i Kebir-i Maarif'in küçük bir kadro ile yeniden kurulmasından başka bir değişiklik

¹⁷⁸Sabah, 17 Aralık 1912; "Maarif Nezareti Teşkilatı", *Tercüman-ı Hakikat*, 13 Ocak 1913 (ME, s. 161'den).

¹⁷⁹"Maarif Teşkilatı", *Sabah*, 14 Şubat 1913 (ME, s. 161'den).

¹⁸⁰"Umur-ı Maarif", *Sabah*, 27 Nisan 1913 (ME, s. 162'den).

¹⁸¹*Düstur*, 2. tertib, c. 6, s. 1036-1041.

¹⁸²Levazım Kalemî'nin vazifesi için bkz. Levazım İdaresi Vezaifi Hakkında Karar Sureti, *Takvîm-i Vekayî*, no: 602.

¹⁸³Hemen hemen aynı dönemde ve aynı görevlerle yükümlü Prusya eğitim teşkilatı içinde de Hauptbüro isminde bir Evrak Odası bulunuyordu. Reşat Şemsettin, a.g.e., s. 146, 150.

¹⁸⁴Maarif Nezareti'nin 1914 merkez örgütü Ergün'de bizim verdiğimiz şemadan farklılık arzeder. Bkz. Mustafa Ergün, a.g.e., s. 163.

¹⁸⁵Bu encümene asar-ı ilmiyye-yi İslâmiyye ve milliyye hakkında incelemede bulunmak ve sonucunu neşretmek görevi verilmişti (m. 1). 23 Mart 1915 tarihinde yayımlanan Encümen-i Tetkik Nizamnamesi. *Düstur*, 2. tertib, c. 7, s. 533.

¹⁸⁶1917 yılında yayımlanan Darü'l-eytamlar Müdüriyet-i Umumiyyesi Teşkili ve Mütferriatı Hakkında Kanun, *Düstur*, 2. tertib, c. 9, s. 575-576. Bu arada, şehit çocuklarına yapılan bu himaye hareketi Doğu Roma imparatorluğunda Alexios zamanında da gözükmektedir (Adnan Adıvar, a.g.e., s. 32). Yine, bkz. 1918 Yılında Yayımlanan 10 Cemaziyelahir 1335 Tarihli Darü'l-eytamlar Müdüriyet-i Umumiyyesinin Teşkili Hakkındaki Kanuna Müzeyyel Kanun (*Düstur*, 2. tertib, c. 10, s. 106-107).

yaşanmamıştır.¹⁸⁷ Bir süre sonra diğer kuruluşlar gibi nezaretin de küçük bir kadro ile yeniden örgütlendiğini görüyoruz.¹⁸⁸ Teşkilat bu yapısını Maarif Nezareti'nin lağv olunmasına kadar korumuştur. Ancak bundan sonra da Maarif Vekaleti ilk zamanlarda bu teşkilat ile pek fazla oynamayarak sadece keskin olmayan birkaç değişiklik yoluna gitmişti.

IV. Maarif Nezareti Taşra Teşkilatı: Maarif Nezareti'nin de diğer nezaretler gibi taşraya açılmasında ve yayılmasında çeşitli sebepler vardır: Bu dönemde imparatorluğun sıkı bir merkezîyetçilik içine girmesi ve bu merkezîyetçiliği destekleyici birçok aracın artık imparatorluk dahilinde gözükmemesi, çevreden gelen taleplerin sadece imparatorluğun merkezinden değil; bunun yanında vilayetlerden de yükselmesi ve merkezi zorlamaya başlaması sebeplerin başında gelir. Bu akış o dereceye varmıştı ki vilayetlerde eğer kabiliyetli ve dirayetli valiler ve çevrenin desteği bulunmasaydı iş tamamen çığrından çıkabilirdi.¹⁸⁹ Yani kurumsallaşma mobilizasyona karşı koyamayabilirdi. Böylelikle Maarif Nezareti yeni taleplerin oluşması ve bunların çok tazyikli gelmesi sonucu organlar oluşturmuş ve bu taleblere karşılık vermeye çalışmıştır. Acaba bu taleblere verilen cevaplar yeterli oldu mu yoksa geç mi kaldı?

Uzun süre vilayetlerdeki maarif teşkilatlarıyla hiç ilgilenilmemiş, hattâ taşra ihmal edilmiştir. 1869'a kadarki reformlarda da öncelik İstanbul'a verilmişti. Ancak, bunun hem malî hem de siyasî sebepleri vardır. Ayrıca bu tutum herşeyden önce bir tercih meselesiydi. İmparatorluğun tüm zenginliklerinin merkeze akması gibi, maarifin de merkezde toplanmasına şaşmamak gerekir. 1869 yılından sonra çevreden gelen çeşitli taleplerin artması sonucu, vilayet teşkilatlarının ihtiyacı karşılanacak şekilde maarif işlerinin düzenlenmesine de özen gösterilmiştir. Nitekim Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi ile oluşturulan İstanbul'daki Meclis-i Kebir-i Maarif'in şubeleri olmak üzere vilayetlerde birer Meclis-i Maarif kuruluyor, vilayetlerdeki mektepler artık Maarif Nezareti'nin yetkisi dahiline giriyordu. Ancak nezaret, herbir mektebi ayrı ayrı kavrayacak derecede bunlarla ilgilenemiyordu. O, daha çok umumî ve kanunî işlerle meşguldü. Çünkü o dönemde merkez ile çevre arasında büyük bir kopukluk hissediliyordu. Bunun için merkez ile çevre arasında bağlantıyı kuracak yardımcı kurumlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu gerekliliğin sonucu olarak vilayetlerde yavaş yavaş maarif müdürlükleri, meclisleri ve müfettişleri kurulmaya başlanmıştır. (7 Kasım 1864 İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi ile düzenlenen vilayet teşkilatının 1880'lerdeki durumu için bkz. Ek 9).

1869 Maarif Nizamnamesi'ne göre vilayet maarif müdürlükleriyle meclis-i maariflerinin iç içe olma prensibi kabul edilmiştir. Ancak, taşra maarif idareleri Türk ve

¹⁸⁷ 18 Ağustos 1919 Tarihinde Yayımlanan Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatına Dair 7 Ramazan 1332/30 Temmuz 1914 Tarihli Nizamnamenin 20, 21, 22, 23. Mevad-ı Kaimesi Hakkında Nizamname, **Düstur**, 2. tertib, c. 11, s. 351-352.

¹⁸⁸ Meselâ; *Program Heyeti*'nin 1920 yılında yerine kurulan *Telif ve Tercüme Dairesi* yeniden örgütlenmiş ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulüne kadar merkezî maarif örgütü içinde yerini korumuştur.

¹⁸⁹ Meselâ; imparatorluğun çeşitli yerlerine dağılmış yabancı okulların sayısının artması, 1869'dan önce öylesine belirgindi ki nezaret Halep'de bir Mekâtib-i Ecnebiyye Muayene Amirliği kurmak zorunda kalmıştı. İlnur Polat Haydaroğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ankara 1990, s. 19. (Bundan sonra bu eser "IPH" olarak gösterilecektir).

Müslümanlar'dan, meclis-i maarifler ise müslim ve gayrimüslimlerden meydana getiriliyordu.

II.Abdülhamid devrine geldiğimizde şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, maarif alanında yapılan en büyük başarıların başında hiç şüphesiz vilayetlere kadar maarif teşkilatının ve vasıtalarının yayılması gelir.¹⁹⁰ Böylelikle, Tanzimat devrinde bir türlü İstanbul dışına götürülemeyen maarif hizmetleri ancak 1878'den itibaren imparatorluğun her köşesine devlet eliyle götürülmeye başlanmıştır. Bu hareket nitelik ve nicelik bakımından yetersiz kabul edilebilirse de Osmanlı devletinin çağdaşlaşma yolunda attığı en olumlu adımlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. 1877 ve sonrası devre bakıldığında maarifte artık reform yapma düşüncesinin yerleştiğini ve yöneticiler arasında bu fikrin savunucularıyla birlikte uygulayıcılarının da varolduğunu görüyoruz. (Mutlakiyet devri eğitim sistemi için bkz. Ek 10). Vilayetlere özellikle Anadolu'ya modern eğitim ve öğretimi yaymanın bir zaruret haline geldiği ve imparatorluğun yaşamasının bu teşebbüse bağlı olduğu fikri, devrin yöneticilerince benimsenmiş ve bu hususa mümkün olduğunca dikkat edilmiştir. Vilayetler hakkındaki ıslahat raporlarında maarife geniş yer verilmesi valiliklere gönderilen emirlerde maarifle ilgili hususların çokluğu bu devirde taşra eğitim ve öğretimiyle yakından alakadar olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

1879 Maarif Nezareti merkez teşkilatında yapılan önemli değişikliklerden sonra vilayet maarif idarelerinin teşkili konusu ele alınmış ve kısa zamanda da bu hususun uygulanmasına geçilmiştir. Çünkü Tanzimat devrinde idarî teşkilat kurulmadan taşrada maarif reformuna girişilip neticede başarı elde edilemediği görülmüştür. Aynı hataya düşmemek için ve 1869 Maarif Nizamnamesi gereğince bir an önce maarif müdürlükleri'nin kurulması yoluna gidilmiştir. Nitekim, 1879'da Said paşa II.Abdülhamid'e sunduğu tafsilatlı layihada görülen umumî fikirlerin geniş bir eğitim programı haline geldiğine şahid olunmaktadır. Bu programa göre her vilayet merkezinde bir maarif müfettişi ve bir maarif meclisi¹⁹¹ bulunacaktı. Nitekim 1879-1886 tarihleri

¹⁹⁰Bundan önce, 1875 yılında sibyan okullarının ıslahı için ahalice seçilen üyelerden oluşan Dersaadet ve bilad-ı selasede bulunup o gün merkez mekteplerine bağlı olan mekâtib-i sibyaniye Maarif Nezareti'nin denetimi altında ve bu mekâtib-i sibyaniye de çeşitli dairelere ve daireler de çeşitli şubelere ayrılarak her daire için bir *Meclis-i Tedris* ve her şube için de Meclis-i Tedris'in nezareti altında bulunmak üzere bir *Meclis-i Tedris şubesi* açılıyordu (m. 1). 1875 tarihinde Dersaadet ve Bilad-ı Selasede Bulunan Mekâtib-i Sibyanıyenin İdaresi İçin Ahalice İntihab Olunacak Azadan Mürekkeb Olmak Üzere Teşkil Olunacak Mecalis-i Tedrisiyye ve Şubelerinin Suret-i Teşkili İle Vazifeleri Hakkında Talimat (Düstur, 1. tertib, c. 3, s. 432-438) ve Mahmud Cevat, a.g.e., s. 142-149 ve 1881 yılı Rumeli-i Şarkî Vilayeti'nin Mebadi-i Tedris Hakkında Kanun (Düstur, 1. tertib, c. 2'nin zeyli, s. 71-95). II. Meşrutiyet'e gelindiğinde de taşraya etkin olarak yayılma görülmüştür. Nitekim Emrullah efendi taşradaki ilkokulların ve ilköğretimin ıslahı, idarecilerin, maarif alanında çalışanların görevleri hakkında 1910 tarihli Tahsil-i İbtidaiyye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname (Düstur, 2. tertib, c. 2, s. 404-415)'yi yayınlamıştı. Bu yönetmeliğin amacı eğitim ve öğretimi sıkı bir denetim altında tutmak ve özellikle müfettişlik sistemini etkin kılmaktı. Bunun için özellikle özel okulların denetlenmesine sıkı önlemler getiriliyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Revue du Monde Musulman*, II, 1910, s. 274-276 (ME, s. 51'den).

¹⁹¹İlk maarif meclisleri 1872 yılında Tuna ve Bağdad vilayetlerinde teşkil edildiler. Ancak bundan sonra tam 13 yıl bu icraattan başka bir şey yapılmamıştır. Hattâ 4 Mart

arasında Maarif Nezaretinde Meclis-i Kebir-i Maarif kurulduktan başka her vilayete de hemen hemen bir maarif müdürü¹⁹² ve müfettişi tayin edilmiş, ayrıca aşara da zam

1873 tarihli bir talimatnameye göre de bu iki maarif meclisinin devam edip etmediği de şüphelidir. Bu talimatnameden anlaşıldığına göre II. Abdülhamid'den önce vilayet ve sancaklarda maarif komisyonlarının kurulmasına çalışılmıştır. 23 Aralık 1881 tarihli Maarif Nezaretinin tezkeresinin 7 Şubat 1882'de kabulünden sonra (BOA, I, DH, no: 67930) ise, Sivas, Diyarbakır, Mamuratülaziz, Erzurum, Van ve Edirne vilayetlerinde birer meclis-i maarif teşkil edilmişti. (BOA, Ayniyat Defterleri, no: 1420) Bunun arkasından Suriye, Aydın, Selanik ve Yanya vilayetlerinde de birer meclis-i maarif kurulması için 6 Nisan 1882 tarihli bir tezkere Bâb-ı Âli'ye sunulmuştur. (BOA, Ayniyat Defterleri, no: 1420) Bu tarihten itibaren taşra meclis-i maariflerinin kurulması ve çalışmaya başlaması birbirini takib ederek imparatorluğa bir ağ gibi yayılmıştır. 1909 yılına gelindiğinde ise vilayet merkezlerinin hemen hemen hepsinde birer meclis-i maarif bulunuyordu.

Vilayet maarif meclislerinin görevlerini şu başlıklar altında toplayabiliriz: (Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1316, s. 136-146) 1-Sorumlu buldukları bölgenin her türlü işleriyle meşgul olmak, 2-Sibyan-ibtidai okulların ıslahına ve çoğaltılmasına dikkat etmek, 3-Öğretmenlerin tayin ve teftişiyle uğraşmak, 4-Maarif gelirlerini artırmanın yollarını aramak, 5-İmtihaları yapmak ve diplomaları vermek. Böylelikle nizamname öğretim işlerinin teftiş yoluyla izlenip denetlenmesini ilk defa olarak resmî bir görevlinin sorumluluğuna veriyordu.

¹⁹²Maarif Nizamnamesi'nin yayımlanmasıyla, vilayet maarif müdürlüklerinin kurulması işi, kanun emri olarak hükümetin görevleri arasına girmiştir. 21 Ocak 1871'de yayımlanan İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi'nin 25 ve 26. maddeleri de maarif müdürlerinin görevleri ve yetkilerini tayin ederek vilayet kuruluşları içindeki yerlerini Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'nden ayrı olarak göstermiştir. Bu kararlara rağmen vilayet maarif müdürlükleri hemen kurulamamıştır. Vilayetlerde yapılması gereken reformların bu yüzden gerçekleşemediğini söylemek mümkündür. Nitekim 1881 yılında Maarif nâzırı Kamil paşa, sadrazama yazdığı tezkerede maarif meclisi teşkil edilen Sivas, Diyarbakır, Erzurum, Mamuratülaziz ve Van vilayetlerine birer maarif müdürü tayin edileceğini bildirmiştir. (BOA, I, DH, no: 67930) Sadrazam Said paşa "*hal ve mevki icabınca cümleden ziyade ıslahata muhtaç...*" olduğu gerekçesiyle Edirne'yi de nâzırın listesine ekleyerek 6 vilayete maarif müdürü tayini hususunda Abdülhamid'in iradesini temin etmiştir (BOA, I, DH, no: 67930). Bunun dışında ilk defa olarak 1881'de Yanya vilayeti maarif müdürlüğüne Mekteb-i Mülkiyye mezunu birinin tayin edildiğini görüyoruz (BOA, Ayniyat Defterleri, no: 1421). 1886 yılına geldiğimizde vilayetlerin çoğunda maarif müdürlükleri kurulabilmiştir. 1886 tarihli salnamede mevcut 33 vilayetten ancak 22'sinde maarif müdürü bulunduğu görülmektedir. 1892 yılına gelindiğinde ise artık pek çok vilayette maarif müdürlüğüne rastlanmaktaydı: (Salname-i Devlet-i Âliyye, 1310) Meselâ, Basra, Bağdad, Haleb, Suriye, Beyrut, Bursa (1325 Bursa Vilayet Salnamesi'nde Bursa'ya 1879 yılında maarif müdürü tayin edildiği kaydı vardır ve 1902 yılında da maarif idaresi kadrosu teşkil edilmiştir), Konya, Ankara, Aydın, Adana, Kastamonu, Sivas, Diyarbakır, Bitlis, Erzurum, Mamuratülaziz, Van, Trabzon, Rodos, Edirne, Selanik, Kosova, Yanya, İşkodra, Manastır. Denebilir ki, 1898 yılına kadar Hicaz hariç hemen hemen bütün vilayetler maarif idaresine kavuşmuştu (Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1316). Buna paralel olarak da Zor sancağı dışında diğer müstakil sancaklarda da birer maarif idaresi teşkil edilmişti. Fakat bazı vilayet ve müstakil sancak maarif idarelerine hala müdür tayin edilememiştir. Böyle hallerde Bağdad, İzmit ve Çanakkale'de olduğu gibi müdürlük vazifesi ya idadî müdürleri veya maarif muhasebecileri yahut diğer memurlara verilmiştir (Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1316).

yapılmak suretiyle maarife kaynak olması için, bir *Maarif Vergisi* koyulmuştur.¹⁹³ Ayrıca bu dönemde sancak, liva ve kaza merkezlerinde de birer meclis-i maarif¹⁹⁴ ve

Bir başka konu da bu maarif müdürlüğünün mali yönüdür. Maarif müdürlüklerinin taşrada açılması sanıldığı kadar kolay bir iş değildir. Çünkü; bu iş sadece bir maarif müdürü ve birkaç memur tayininden ibaret değildi. Meseleye bu şekilde bakmak devrin maarif politikasını yanlış değerlendirmemize sebep olabilir. Bu bakımdan, vilayet maarif idarelerinin devlet bütçesine yükledikleri mali yükü hesaba katmamız gerekmektedir. Malî ve iktisadî yönden zor durumda olan bir devletin, tüm bunlara rağmen ısrarla vilayetlerde eğitim ve öğretim yatırımlarına devam etmesi dikkate değer bir harekettir. Maarif idarelerinin devletin bütçesine yüklemiş olduğu masrafı birkaç misalle görmekte fayda vardır (BOA, Yıldız Tasnifi, Kısım A, no: 21/III d., Zarf 21, Karton, 131. 1 kuruş 1995 yılına göre yaklaşık 2100-2200 lira arasında değişir). Vilayet maarif müdürlerinin herbiri (Diyarbakır'ın bir yıllık vilayet maarif müdürlüğünün bütçeye yükü 46.560 kuruştur. BOA, Yıldız Tasnifi, Kısım A, no: 21/III d., Zarf 21, Karton, 131) hazineye yılda yaklaşık olarak 40 ila 60.000 kuruş arasında bir masraf yükliyordu. Bu masrafın 26 vilayet ve 6 müstakil sancağı da yapıldığı düşünüldürse maarif idarelerinin yıllık masrafı yaklaşık 1.600.000 kuruşu bulmaktaydı (BOA, I, Meclis-i Mahsusa, no: 4396). (Bir vilayetin maarif idaresinin devlete yüklediği maliyet için bkz. Ek 11).

23 Eylül 1908 tarihli bir irade (BOA, I, Maarif 2175- 3) ile maarif müdürleri hakkında bir düzenleme yapılmış ve maarif müdürlükleri derecelendirilmeye tâbi tutularak bunun için üç derece tesbit edilmiş ve maarif müdürü bulunmadığından bu vazifeyi Mekâtib-i İdadîyye müdürleri ve Muhasebe memurlarının yerine getirdiği bazı vilayetlere de bundan sonra birer maarif müdürü atanmasına ve maarif müdürleri arasında bulunan maaş farklarının giderilmesi ve denkleştirilmesine karar verilmişti. Bunun için bazen fazla maaş alanların maaşlarından kesilerek yeni maarif müdürlükleri kurulmuştur. Şöyle ki: 1. *Sınıf maarif müdürleri*: Dersaadet ve Mülhakatı, Aydın, Selanik, Beyrut, Hicaz, Yemen, Bağdat, Trablusgarb; 2. *Sınıf maarif müdürleri*: Yanya, Manastır, Kocova, Çekodra, Edirne, Kastamonu, Erzurum, Trabzon, Ankara, Hüdavendigâr, Konya, Adana, İzzayır-ı Bahr-i Sefid, Sivas, Haleb, Suriye, Musul, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Bitlis, Van, Basra; 3. *Sınıf maarif müdürleri*: Kudüs-i Şerif, Zor, Bingazi. 1. sınıf maarif müdürlerinin bu düzenlemeden önce aldıkları maaşların toplamı ayda 16.750 kuruş iken 24.000 kuruşa, 2. sınıf müdürlerin ise 39.330 kuruştan 55.000 kuruşa ve 3. sınıf müdürlerden sadece varolan Kudüs-i Şerif maarif müdürünün ayda aldığı 2.000 kuruş aynen devam ettirilmiş ve buna ilaveten Zor ve Bingazi Sancakları'nda maarif müdürleri ihdas edilerek kendilerine 2.000'er kuruş verilmesi kararlaştırılarak toplam 6.000 kuruşa çıkarılmıştı. Böylelikle tüm maarif müdürlerinin aylık masrafı 58.080 kuruş iken 85.000 kuruşa çıkarılmıştı.

¹⁹³ Said Paşanın Hatıratı, I, s. 204.

¹⁹⁴ Liva Maarif Meclisi. 1881 tarihli Girid Ceziresi Ahali-i Müslimesine Mahsus Maarif Nizamnamesi'yle, ilk olarak Hanya, Resmo, Kandiye, Laşit ve İsfakiye livalarında birer maarif meclisi teşkil edilmişti (Düstur, 1. tertib, c. 3'ün zeyli, m. 9, s. 170-182). Liva meclis-i maariflerin görevleri için ayrıca bkz. 1895 yılı Girit Vilayeti Maarif Nizamnamesinin Tadilatını Havi 4 Zilhicce 1312 ve 17 Mayıs 1311 Tarihinde Tadilen Kaleme Alınan Mevadd-ı Nizamiyye (Düstur, 1. tertib, c. 7, s. 13-16) ve 1910 yılı Tahsil-i İbtidaiyye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurunun Vezaifi Hakkında Nizamname (Düstur, 2. tertib, c. 2, s. 404-415).

Kaza Maarif Meclisi için bkz. 1881 yılında Girid Ceziresi Ahali-i Müslimesine Mahsus Maarif Nizamnamesi (Düstur, 1. tertib, c. 3'ün zeyli, s. 170-182). Görevleri için de bkz. 1895 yılı Girit Vilayeti Maarif Nizamnamesinin Tadilatını Havi 4 Zilhicce 1312 ve 17 Mayıs 1311 Tarihinde Tadilen Kaleme Alınan Mevadd-ı Nizamiyye (Düstur, 1.

meclis-i mekâtib¹⁹⁵ kurulması yoluna gidilerek 1869 Maarif Nizamnamesi'nin bu konudaki eksikliği giderilmiştir. Bunun yanı sıra yine vilayetlerde *Vilayet Maarif-i İbtidaiyye Meclisleri*¹⁹⁶, maarif müdürlerinin maiyetinde *Vilayet Mekâtib Meclisleri*¹⁹⁷, kazalarda *Kaza Maarif Şubesi*¹⁹⁸ ve bazı kasabalarda da *Kasaba Maarif Şubeleri*¹⁹⁹ kurulmuştur. Bir başka konu da vilayet maarif meclisi başkanlıklarına²⁰⁰ genel olarak maarif müdürleri getirilmiş ise de istisnâ hallerde valilerin²⁰¹ de bu görevi yürüttükleri

tertib, c. 7, s. 13-16) ve 1910 tarihli Tahsil-i İbtidaiyye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname (*Düstur*, 2. tertib, c. 2, s. 404-415).

¹⁹⁵1881 yılında Rumeli-i Şarkî Vilayeti'nin Mebadi-i Tedris Hakkında Kanunu'na göre, her sancakta bir Sancak Mekâtib Meclisi kuruluyordu (*Düstur*, 1. tertib, c. 2'nin zeyli, s. 71-95).

¹⁹⁶1910 yılında yayımlanan Tahsil-i İbtidaiyye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname (*Düstur*, 2. tertib, c. 2, s. 404-415) ve meclisin görevleri için bkz. 15 Aralık 1908 tarihli Maarif Müdürleriyle Vilayet Maarif Müfettişlerinin Vezaifine Mûteallik Talimat, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1326.

¹⁹⁷1881 yılı Rumeli-i Şarkî Vilayeti'nin Mebadi-i Tedris Hakkında Kanunu (*Düstur*, 1. tertib, c. 2'nin zeyli, s. 71-95).

¹⁹⁸1881 yılında Girid Ceziresi Ahali-i Müslimesine Mahsus Maarif Nizamnamesi'ne (*Düstur*, 1. tertib, c. 3'ün zeyli, m. 9, s. 170-182) ve 1895 tarihli Girit Vilayeti Maarif Nizamnamesinin Tadilatını Havi 4 Zilhicce 1312 ve 17 Mayıs 1311 Tarihinde Tadilen Kaleme Alınan Mevadd-ı Nizamiye'sinin 6. maddesine (*Düstur*, 1. tertib, c. 7, s. 13-16) göre, her kazada bir maarif şubesi oluşturulmuştur. Bu şubelerin mercii, liva maarif meclisleriydi.

¹⁹⁹1895 yılı Girit Vilayeti Maarif Nizamnamesinin Tadilatını Havi 4 Zilhicce 1312 ve 17 Mayıs 1311 Tarihinde Tadilen Kaleme Alınan Mevadd-ı Nizamiye (*Düstur*, 1. tertib, c. 7, s. 13-16)ye göre, Yenişehir ve İspirlanga kasabalarında birer maarif şubesi teşkil edilmişti.

²⁰⁰Vilayet maarif meclislerine ayrıca 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'ne göre, vilayet maarif meclisi muavini atanıyordu (*Düstur*, 1. tertib, c. 2, s. 184-219).

²⁰¹1864 İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi'nin 1. maddesine göre; vali, vilayetin umumî idaresinin reisi ve mercii yeridir. 4. maddeye göre ise; valinin gıyabında vali muavini ve vali muavini de mevcut değilse valinin uygun göreceği bir zat vilayete vekalet eder denilmektedir. Yine 1911 ve-1914 yıllarında yayımlanan iki ayrı Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname (*Düstur*, 2. tertib, c. 4, s. 167-173 ve *Düstur*, 2. tertib, c. 6, s. 1036-1041)nin 2. maddelerine göre de Maarif Nezareti idare ve teftiş hizmetlerini valiler eliyle dolaylı olarak icra eder denilmekteydi. Bunun gibi 1913 tarihli İdare-i Umumiyye-i Vilayet Kanunu (*Düstur*, 2. tertib, c. 5, s. 187)nin 20. maddesine göre vali, vilayette icra kuvvetinin en büyük memuru ve her nezaretin olduğu gibi Maarif Nezareti'nin de vekil ve temsilcisiydi. Keza 7 Kasım 1864 tarihli İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi (*Düstur*, 1. tertib, c. 1, s. 625. Bu nizamname için Ortaylı, "Aydın-despot bir yönetim ve hukuk anlayışına sahip olan Ahmed Cevdet Paşa, Fuad Paşa ve liberal fikirli Mithad Paşa vilayet idaresinin yeni statüsünü hazırladılar" demektedir. İlber Ortaylı, "Devraldığımız Miras", *Yeni Türkiye*, 1995, sayı: 4, s. 555)ne göre valilerin görevleri arasında maarif işlerine nezaret etmek bulunuyordu. Yine bkz. 1910 yılı Tahsil-i İbtidaiyye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname (*Düstur*, 2. tertib, c. 2, s. 404-415).

görülmüştür. Sancak maarif komisyonlarında²⁰² mutasarrıflar,²⁰³ liva maarif komisyonlarında, mahallî meclis idarelerinin seçtiği, maarif müdürlerinin onayladığı ve valinin tayin ettiği kişi, kaza maarif komisyonlarında²⁰⁴ ise kaymakamlar²⁰⁵ komisyonlara ve nahiyelerde de nahiyeye müdürü²⁰⁶ nahiyeye maarif encümenlerine başkanlık ederlerdi. Livalarda da liva maarif müdürleri vilayet maarif müdürlerinin

²⁰²Sancaklara vilayet maarif meclisleri'nin şubelerini açabilmek için orada darülmualimin mezunu ve usul-i cedideyi bilen bir öğretmenin bulunması gerekiyordu. Nitekim, Konya ve Aydın vilayetlerindeki pek çok sancakta ancak İzmir Darülmualimin mezunlarının buralara tayininden sonra maarif meclisleri kurulabilmiştir (BOA, Yıldız Tasnifi, Kısım 18, Zarf 106, Karton 40, no: 9/19). Bu komisyonların Prusya'daki karşılığı sancak maarif idareleri yani "*Regierungsabteilung Für Kirchen und Volksschulwesen*"di. 1817 tarihli hususî nizamnamesine göre; bunlar sancak dahilinde kilise ve ilk mekteb işlerine nezaret eder, bir müdür ve değişik miktarda üyeden oluşurlardı.

²⁰³Mutasarrıf, 7 Kasım 1864 tarihli Idare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi'ne göre valilerin yapmakla mükellef oldukları vazifelerin liva idaresine düşen kısmında sorumluydu (Düstur, 1. tertib, c. 1, s. 625). 1910 yılı Tahsil-i İbtidaiyye Idare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamnamenin 63. maddesine (Düstur, 2. tertib, c. 2, s. 404-415) göreysen, Mutasarrıf, Liva Maarif-i İbtidaiyye Meclisleri'nin ve 1913 yılı Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı (Düstur, 2. tertib, c. 5, m. 33, s. 804-823)'na göre de kaza maarif encümenlerine livalarının başkanıydı. Mutasarrıfın görevleri için bkz. 29 Temmuz 1909 tarihli Matbuat Kanunu'nun 3. Maddesi (Düstur, 2. tertib, c. 1, s. 395-399) ve 2 Eylül 1915 tarihli Mekâtib-i Hususiyye Talimatnamesi (Takvim-i Vekayî, no: 2302) ve 1913 yılı Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı (Düstur, 2. tertib, c. 5, s. 804-823).

²⁰⁴1896 tarihli Vilayât-ı Şahane Maarif Müdürleri'nin Vezaifini Mübeyyin Talimat (Düstur, 1. tertib, c. 7, s. 118-129). 1913 yılı Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı'nın 96. maddesine göre (Düstur, 2. tertib, c. 5, s. 804-823) kaza maarif komisyonları ilga ediliyor ve cemaat-i İslâmiyenin maarife aid olarak idare ettikleri mekteb gelirleri kaza maarif encümenlerine devir ediliyordu.

²⁰⁵7 Kasım 1864 tarihli Idare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi (Düstur, 1. tertib, c. 1, m. 43, s. 625)'ne göre mutasarrıflar hakkında belirtilen görevlerin kaza idaresine düşen kısmı kaymakamlara aiddi. Prusya'da da aynı şekilde kazalarda kaymakam "*landrat*" ve kaza maarif memuru "*schulrat*" hükümet namına maarif işlerini güderlerdi (Reşat Şemsettin, a.g.e., s. 123). Kaymakamın maarif konusunda yetki ve görevleri için bkz. 1881 tarihli Rumeli-i Şarkî Vilayeti'nin Mebadi-i Tedris Hakkında Kanun (Düstur, 1. tertib, c. 2'nin zeyli, s. 71-95). 6 Mart 1884 tarihinde yayımlanan Üç Sene Geçmedikçe Tadili Caiz Olmamak Şartıyla Girid Maarif Nizamnamesi'nin 20 ve 21 ve 22. Madde-i Muaddelerinin Makamına Kaim Olmak Üzere Bi't-Tadil Kaleme Alınan Madde-yi Nizamiye (Düstur, 1. tertib, c. 4'ün zeyli, s. 298-299) ve 1881 yılı Girid Ceziresi Ahali-i Müslimesine Mahsus Maarif Nizamnamesi (Düstur, 1. tertib, c. 3'ün zeyli, s. 170-182) ve 1910 yılı Tahsil-i İbtidaiyye Idare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname (Düstur, 2. tertib, c. 2, s. 404-415). Yine 1913 tarihli Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı (Düstur, 2. tertib, c. 5, m. 33, s. 804-823)'na göreysen, kaymakam, kaza maarif encümenlerinin başkanı olarak sayılmıştı.

²⁰⁶3 Temmuz 1910 tarihli Tahsil-i İbtidaiyye Idare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname (Düstur, 2. tertib, c. 2, s. 404-415). Nahiyeye müdürünün maarif alanında yetki ve görevleri için bkz. a.g. nizamname ve 22 Mart 1881 tarihli Rumeli-i Şarkî Vilayeti'nin Mebadi-i Tedris Hakkındaki Kanun (Düstur, 1. tertib, c. 2'nin zeyli, s. 71-95) ve 6 Ekim 1913 tarihinde yayımlanan Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı (Düstur, 2. tertib, c. 5, s. 804-823).

temsilcileriydiler.²⁰⁷ II. Meşrutiyet dönemi nizamnamelerinde ise *Vilayet Tedrisat-ı Tâliyye Encümenlerinden* bahsedildiğini görüyoruz.²⁰⁸ 1912 yılında ise Emrullah efendi²⁰⁹, 2. nâzırlığından ayrılmazdan evvel sibyan ve ibtidaî mekteblerin ıslahı ve ihtiyaç görülen yerlerde yeniden düzenli ibtidaî mekteblerin açılması ile meşgul olmak için Bulgarlar gibi²¹⁰ vilayetlerde birer *Daimî Maarif Encümeni*²¹¹ kurdurmuş ve İstanbul'un mahallerinde de birer *Mekteb Encümeni*²¹² şubesi açtırmıştır.²¹³ Kaza,²¹⁴ liva ve bazı karyelerde de birer maarif encümeni kurulmuş, yine kazalarda *Fahri Maarif Vekilleri*²¹⁵ ihdas edilmiş, karyelerde *İhtiyar Meclisleri*²¹⁶, nahiyelerde de *Nahiye*

²⁰⁷ 1895 yılı Girit Vilayeti Maarif Nizamnamesinin Tadilatını Havi 4 Zilhicce 1312 ve 17 Mayıs 1311 Tarihinde Tadilen Kaleme Alınan Mevadd-ı Nizamiye (Düstur, 1. tertib, c. 7, s.13-16) ve 2 Eylül 1915 tarihli Mekâtib-i Hususiyye Talimatnamesi (Takvim-i Vekayi, no: 2302).

²⁰⁸ 15 Aralık 1908 tarihli Maarif Müdürleriyle Vilayet Maarif Müfettişlerinin Vezaifine Mûteallik Talimat (İstanbul, Matbaa-i Amire, 1326) ve 25 Ağustos 1909 tarihli nizamname. 15 Ağustos 1910 tarihli Tedrisat-ı Taliyye Encümenlerinin Sureti Teşkil ve Vezaifi Hakkında Nizamname (Düstur, 2. tertib, c. 2, m. 1, s. 646-647)siyle, her maarif müdüriyeti merkezinde bir *Tedrisat-ı Taliyye Encümeni* oluşturuluyordu.

²⁰⁹ Emrullah efendinin hayatı için bkz. Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi-Hayatı, Görüşleri, Çalışmaları", AÜDTCF Dergisi, 1-2, 1982, s. 7-36.

²¹⁰ Ali Haydar Taner, *Bulgaristan Maarifi*, İstanbul 1931, s. 5.

²¹¹ Prusya Maarif Nezareti taşra teşkilatında da vilayet maarif encümeni "*Provinzialschulkollegium*" önemli bir yer tutmaktaydı. Bu encümenin de başkanı vali "*oberpräsident*", 2. başkanı maarif müdürü "*vizepräsident*" idi. Yine bu encümen de özellikle tali mekteblerin işleriyle meşgul olurdu (Reşat Şemsettin, a.g.e., s. 119-120).

²¹² 1910 yılı Tahsil-i İbtidaiyye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname (Düstur, 2. tertib, c. 2, s. 404-415).

²¹³ Emrullah efendi zamanında yapılan bu faaliyetler onun "siyasî, kanunî ve idarî olarak devletin temeli birliktir" (Emrullah, *İdare-i Vilâyet, Yeni Muhitu'l-Maarif*, 14 Nisan 1327, s. 6-7. (ME, s. 44'den)) şeklinde ifade ettiği görüşlerine uygundur. İdare-i Umumiyye-i Vilayât Kanunu gereğince taşradaki maarif örgütünün hemen hemen tümü vilayetlere ve oradaki valilere bağlı idi. Çeşitli okulların kurulması, idareleri ve harcamaları karşılamak valilerin elinde idi. Öğretmenlerin, müfettişlerin atanmasında, özel okul açılması için ruhsat vermede yetkili idiler. İdare-i Umumiyye-i Vilayâta Mütedair 29 Şevval 1287 Tarihli Nizamnameyi Muaddel Kanun-ı Muvakkat (Düstur, 2. tertib, c. 4, s. 421-9); İdare-i Umumiyye-i Vilayât Kanun-ı Muvakkatı (Düstur, 2. tertib, c. 5, s. 202-3 (ME, s. 161'den).

²¹⁴ 1910 yılı Tahsil-i İbtidaiyye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname (Düstur, 2. tertib, c. 2, s. 404-415). 1913 tarihli Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı (Düstur, 2. tertib, c. 5, s. 804-823)na göre de kaza maarif encümenleri kaymakamın, livalarda ise mutasarrıfın başkanlığında toplanırlardı.

²¹⁵ 1910 tarihli Tahsil-i İbtidaiyye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname (Düstur, 2. tertib, c. 2, s. 404-415)ye göre, her kazada liva maarif meclisince, fahri maarif vekilleri tayin edilmişlerdir.

²¹⁶ Ekim 1913 tarihli Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı (Düstur, 2. tertib, c. 5, s. 804-823)na göre ihtiyar meclisleri, karyelerde maarif işlerinden mesuldüler. Bu yüzden bu meclis bir encümen-i maarif hükmündeydi. 7 Kasım 1864 tarihli İdare-i

*Meclisleri*²¹⁷ birer encümen-i maarif²¹⁸ hükmünde tutulmuşlardı. Bu arada vilayetlerde birer *Vilayet Tedrisat-ı İbtidaiyye Encümeni* ve livalarda *Liva Maarif-i İbtidaiyye Meclisi*²¹⁹ kurulmuştu. (Daha sonra bu encümenlerden yansıyan görüşler 1913 yılında yasalaşan 101 maddelik Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı'nın oluşumunda etkili olmuştur). Bunun üzerine de her vilayet merkezinde bir *Tedrisat-ı İbtidaiyye Meclisi*²²⁰ ve livalarda *Liva Mekâtib-i İbtidaiyye Meclisi*²²¹ kurulmuştu. Daha sonra 1916 yılında Maarif nâzırı ve Posta ve Telgraf nâzır vekili Ahmed Şükrü beyin zamanında²²² Maarif Nezareti'nce bir *Musiki Encümeni* teşkil edilmiştir.

A. Maarif Nezareti Taşra Teşkilatında Teftiş İşleri: 1846 yılında Mekâtib-i Umumiyye Nezareti kurulduğunda nezaretin bünyesi içinde teftiş işlerini yürütecek muinlik memuriyetleri hakkında fazla bir bilgi olmamakla birlikte bunların zaman zaman vilayetlere gönderilerek oradaki okulları teftiş ettikleri bilinmektedir. Ayrıca, taşradaki teftiş hizmetlerinin bazen yetkisi daha geniş kimselerce

---

Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi (*Düstur*, 1. tertib, c. 1, s. 625)ne göre de her köyde bir *İhtiyar Meclisi* bulunuyordu. Daha önce de 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi (*Düstur*, 1. tertib, c. 2, s. 184-219)nin 10. maddesine göre ihtiyar meclisinin maarifle ilgili bazı yetkileri vardı. Daha sonra 23 Mayıs 1892 tarihinde vilayetlere, köy ve kasabalarda öğretim çağındaki çocukların mekteblere devamının sağlanması ve bunun ihtiyar heyeti marifetiyle yapılması hususu tebliğ edilmişti (*Salname-i Vilayet-i Kastamonu*, 1311, s. 96). 6 Ekim 1913 tarihli Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı (*Düstur*, 2. tertib, c. 5, s. 804-823)na göre ve 11 Şubat 1882 tarihli Girid Ceziresi Ahali-i Müslimesine Mahsus Maarif Nizamnamesi (*Düstur*, 1. tertib, c. 3'ün zeyli, s. 170-182)nin 21. maddesine göre ve 20 Aralık 1911 tarihinde yayımlanan Tesis-i Mekâtib İçin Arnavutluk Vilayetine İzam Olunacak Memurine Mahsus Talimat (*Düstur*, 2. tertib, c. 4, s. 20-24)ın 15. maddesine göre de ihtiyar meclisine bazı yetkiler verilmişti.

²¹⁷1910 tarihli Tahsil-i İbtidaiyye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname (*Düstur*, 2. tertib, c. 2, s. 404-415).

²¹⁸A.g.k. Nahiye maarif encümenlerinin görev ve yetkileri için bkz. 1913 yılı Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı (*Düstur*, 2. tertib, c. 5, s. 804-823).

²¹⁹1910 yılı Tahsil-i İbtidaiyye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname (*Düstur*, 2. tertib, c. 2, s. 404-415).

²²⁰Vilayet Tedrisat-ı İbtidaiyye meclislerinden daha önce de 8 Mart 1912 tarihinde Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname'de (*Düstur*, 2. tertib, c. 4, m. 2, s. 167-173) Maarif Nezareti'nin idare ve teftiş hizmetlerini icra etmesi için bahsedilmekteydi. Meclise aza seçimi için bkz. 1914 yılında yayımlanan Vilayât Tedrisat-ı İbtidaiyye Meclisleri Aza-yı Muntehbesinin Suret-i İntihabı Hakkında Nizamname (*Düstur*, 2. tertib, c. 6, s. 397-399). Meclisin görevleri için bkz. 6 Ekim 1913 yılı Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı (*Düstur*, 2. tertib, c. 5, s. 804-823).

²²¹Liva mekâtib-i ibtidaiyye meclisi, vilayet mekâtib-i ibtidaiyye meclisinin livaya düşen yetki ve görevleriyle donatılmış ve yükümlüydü (1913 tarihli Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı. *Düstur*, 2. tertib, c. 5, m. 22, s. 804-823). Görevleri için bkz. 1881 tarihli Rumeli-i Şarkî Vilayeti'nin Mebadi-i Tedris Hakkında Kanunu (*Düstur*, 1. tertib, c. 2'nin zeyli, m. 23, s. 71-95).

²²²1916 yılında Musiki Encümeni ve Darü'l-elhan Talimatnamesi İle Darü'l-elhan Programı (*Düstur*, 2. tertib, c. 9, m. 1, s. 24-25).

de karşılandığını görüyoruz.²²³ Daha önce de belirtildiği gibi imparatorluğun çeşitli yerlerine dağılmış yabancı okulların sayılarının artması, 1869'dan önce öylesine belirgindi ki, nezaret bunun üzerine Halep'de bir *Mekâtib-i Ecnebiyye Muayene Amirliği* kurmak zorunda kalmıştı.²²⁴ Nihayet 1869 Nizamnamesi ile teftiş hizmetlerine yeni birtakım hükümler gelmiş ve böylece teftiş işlemi nezaretin resmî ve kanunî görevleri arasına girmiştir. Nitekim vilayet dahilinde bulunan mekteb muallimlerinin mercii *Vilayet Maarif Müfettişi*²²⁵ ve *Vilayet Maarif Muhakkikleri*²²⁶ olarak gösterilmiştir (m. 151). Maarif Nizamnamesi'nin ilanından sonra da Meclis-i Kebir-i Maarif bünyesinde 16 Eylül 1869'da *Memurin-i Tefüşîyye* adı altında iki teftiş memuriyeti kurulmuştu: 1- *Rumeli Yakası Mekâtib-i Rüşdiyye ve Sibyaniyye Müfettişliği*, 2- *Anadolu Yakası Mekâtib-i Rüşdiyye ve Sibyaniyye Müfettişliği*. Bunlar taşra ile nezaret arasında sürekli olarak irtibatı sağladıkları için halkın isteklerini ve düşüncelerini maarifin durumunu, yani çevrenin talebelerini ve desteklerini idarecilere (merkeze) bildirmekle daha etkin tedbirler alınmasını sağlıyorlardı. Fakat imparatorluğun genişliği sibyan okullarının her yönüyle ıslah olunmaz durumu, öğretmenlerin yetersizliği, rüşdiyelerin henüz açılmakta olması, taşrada maarif teşkilatının yokluğu ve halkın cahilliği müfettişlerin gerçek manada teftiş yapmalarını büyük oranda engelliyordu. Teftiş hizmetlerindeki bu durum 1879 yılına kadar devam etmiş ve bu tarihte merkez teşkilatında iki müfettişlik muhafaza edilmekle beraber maarif müdürlüğü ve meclisleri kurulan yerlere birer de müfettiş tayini

²²³ 1862'de Rumeli ve Anadolu'ya teftiş için gönderilen Ahmed Vefik efendi, Bursalı Rıza efendi, Subhi bey ve Ziya bey gittikleri vilayetlerde maarif müesseselerini de teftiş etmişlerdi. Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1969, c. 2, s. 188 ve c. 5, s. 664. Yine 1867 yılında yalnız rüşdiyye ve sibyan okullarının teftişi için Tekirdağ sancağına Hilmi efendinin gönderildiğini görüyoruz. Kamil Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, İstanbul 1974, s. 64.

²²⁴ İlknur Polat Haydaroğlu, a.g.e., s. 19.

²²⁵ 1910 yılı Tahsil-i İbtidaiyye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname (*Düstur*, 2. tertib, c. 2, s. 404-415)ye göre de vilayet maarif müfettişi, vilayet maarif meclisinin ikinci başkanı ve vilayet dahilinde bulunan darülmuaallimin-i ibtidaiyye idare meclislerinin başkanı ve vilayet maarif-i ibtidaiyye meclislerinin başkan vekili (m. 18, 53) ve 15 Ağustos 1910 tarihli Tedrisat-ı Taliyye Encümenleri'nin Suret-i Teşkil ve Vezaifi Hakkında Nizamname (*Düstur*, 2. tertib, c. 2, s. 646-647)nin 2. maddesine göre de Tedrisat-ı Taliyye Encümeni üyesi ve 1914 tarihinde yayımlanan Vilayât Tedrisat-ı İbtidaiyye Meclisleri Aza-yı Müntehibesinin Suret-i İntihabı Hakkında Nizamname (*Düstur*, 2. tertib, c. 6, s. 397-399)nin 8. maddesine göre de birkaç vilayetin aynı anda maarif müfettişi olan kişi o vilayetlerden her birinin de Tedrisat-ı İbtidaiyye Meclisi'nde üye olarak gösteriliyordu. Vilayet maarif müfettişlerinin görevleri için ayrıca bkz. 15 Aralık 1908 tarihinde yayımlanan *Maarif Müdürleriyle Vilayet Maarif Müfettişlerinin Vezaifine Müteallik Talimat*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1326 ve 1911 tarihinde yayımlanan *Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname* (*Düstur*, 2. tertib, c. 4, s. 167-173) ve 1913 yılı Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı (*Düstur*, 2. tertib, c. 5, s. 804-823) ve 1914 yıllarında yayımlanan iki ayrı *Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname* (*Düstur*, 2. tertib, c. 6, s. 1036-1041) ve 2 Eylül 1915 tarihli *Mekâtib-i Hususiyye Talimatnamesi* (*Takvim-i Vekayi*, no: 2302) ve *Tedrisat-ı Taliyye Müdüriyeti'nin Vezaifine Müteallik Talimat Sureti* (*Takvim-i Vekayi*, no: 602).

²²⁶ 1 Eylül 1869 tarihli *Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi*, *Düstur*, 1. tertib, c. 2, s. 184-219.

yoluna gidilmiştir.²²⁷ 1881 senesinde de bazı vilayetlere birer maarif müdürü tayini sırasında bunların maiyetlerine birer de *müfettiş* tayin edilmiştir. 1882 yılında ise, merkez teftiş teşkilatında işbölümü başlamışken aynı tarihlerde taşraya halen umumî müfettişlerin²²⁸ tayinine devam ediliyordu. 1886'da ise o zamana kadar hükümetin ciddi müdahale ve teftişinden uzak olan gayrimüslim ve yabancı okulları ilk defa olarak *Müfettiş-i Mahsusa* vasıtasıyla teftiş edilmeye başlanıyordu.²²⁹ Bu dönemde Anadolu'da liva²³⁰, kaza²³¹ ve köy okullarının teftişi de esaslı şekilde yürütülüyordu. Müsbet neticeler görüldükçe maarif müdürlerince nezarete veya *Anadolu-yı Şahane-i Islahat Müfettiş-i Âlisi*'ne tezkereler gönderilerek köy okullarının teftişi için sürekli seyyar müfettişlerin tayini ve sayılarının artırılması isteniyordu.²³² Devrin sonunda merkezden yapılan tayinlerle taşrada özellikle maarif-i ibtidaiyye²³³, tedrisat-ı ibtidaiyye²³⁴ ve mekâtib-i ibtidaiyye müfettişleri²³⁵ nin sayısında fazlaca bir kabarma görüldü.²³⁶

²²⁷ Meselâ; 1880 yılında Işkodra vilayeti mekâtib-i umumiyye müfettişi Davud efendi, Anadolu mekâtib-i rüşdiyye ve ibtidaiyye müfettişliğine tayin edilmişti. BOA, I, DH, no: 66917.

²²⁸ Umumî müfettişlerin görevleri için bkz. Anadolu ve Rumeli'ye gönderilen umumî maarif müfettişlerinin vazifeleri hakkında 30 Mayıs 1891 tarihinde hazırlanan Rumeli Vilayât Şahanesi Maarif Müfettişliği Talimatnamesi. Kamil Su, a.g.e., s. 89-91.

²²⁹ Meselâ, Makedonya'daki Rum okullarının zararlı faaliyetlerini artırması ve bu hususta Bâb-ı Âli'ye raporlar gelmesi üzerine sadrazam Kamil paşa, 14 Şubat 1887 tarihinde aşağıdaki tezkeresiyle bunların teftiş edilmesi gereğini belirtiyordu. Sadrazam bu tezkereden önce de 28 Ekim 1886'da Şinayder efendinin Umum Vilayât-ı Şahane Mekâtib-i Ecnebiyye Başmüfettişliği'ne tayin ettirmişti. Kısa bir müddet sonra II. Abdülhamid bir irade ile teftiş işinin ihmal edilemeyecek kadar önemli olduğunu, 4 Nisan 1887'de bildiriyordu (BOA, I, DH, no: 81099). Nitekim 1889 tarihinde Van, Erzurum, Bitlis vilayetlerindeki mekâtib-i ibtidaiyyenin çoğaltılması ve Hıristiyan okullarının teftişi için buralara, Bekir beyin müfettiş olarak gönderildiğini görüyoruz (BOA, Ayniyat Defterleri, no: 1322).

²³⁰ Liva maarif müfettişleri için bkz. 1910 tarihli Tahsil-i İbtidaiyye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname (*Düstur*, 2. tertib, c. 2, s. 404-415). Mekâtib-i hususiyye, liva maarif müfettişinin teftişi ve nezaretine tâbi olarak tedrisatta bulunurdu. 2 Eylül 1915 tarihli Mekâtib-i Hususiyye Talimatnamesi 10. madde (*Takvim-i Vekayî*, no: 2302).

Liva maarif-i ibtidaiyye müfettişi için bkz. 1910 yılı Tahsil-i İbtidaiyye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname (*Düstur*, 2. tertib, c. 2, m. 49, s. 404-415).

²³¹ 1881 yılı Rumeli-i Şarki Vilayeti'nin Mebadi-i Tedris Hakkında Kanun'a göre, kaza mekâtib müfettişleri, teftiş edecekleri mekâtibin ait olduğu cemaatin ileri gelenlerinden tayin edilirdilerdi (*Düstur*, 1. tertib, c. 2'nin zeyli, m. 124, s. 71-95).

²³² BOA, Yıldız Tasnifi, Kısım A, no: 21/3, Zarf 21, Karton 131.

²³³ 1910 tarihli Tahsil-i İbtidaiyye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname (*Düstur*, 2. tertib, c. 2, s. 404-415)ye göre, maarif-i ibtidaiyye müfettişleri, her sancakta umumî maarif-i ibtidaiyye hizmetinin en büyük memuruydu. 1913 tarihli Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı (*Düstur*, 2. tertib, c. 5, s. 804-823).

²³⁴ Prusya'da bu müfettişlerin karşılığı kaza maarif memuru yani "*schulrat*"tı. Bunlar da tedrisat-ı ibtidaiyye müfettişi gibi mektepleri teftiş ve bu müesseselerde gerçekleşen eğitim ve terbiye faaliyetlerini kontrol eder ve cemaat teşkilatı nezdinde hükümet

1910 yılına geldiğimizde nezaret muhtelif yerlere *Etibba-yı Müfettişe*²³⁷ atıyor ve her vilayet merkezinde bir maarif müfettişi ve her liva merkezinde de birer ilkokul müfettişi çalıştırılmasını karar altına alıyordu. Maarif Nezareti, aynı yıl taşradaki okulların ve ilköğretimin islahı, idarecilerin, eğitim alanında çalışanların görevleri v.s. hakkında bir layiha kaleme aldı ve Şûrâ-yı Devlet'ten geçirterek yayınlattı.²³⁸ Bu talimatın en önemli amacı gerek vali, kaymakam, mutasarrıflar ve gerekse müfettişler yoluyla eğitim ve öğretimin sıkı bir denetim altına alınması ve özellikle müfettişlik sisteminin yerleştirilmesi idi.

Müfettişlerin üç türlü kurulu amacı vardı: Birincisi inceleme (tahkikat), ikincisi teftiş, üçüncüsü ise halkı eğitime hazırlamak ve onları teşvik etmek (vesâyâ icrası) idi.²³⁹ Vilayetteki müfettişler nezaretçe, ilköğretim müfettişleri ise valiler tarafından atanacaklardı.²⁴⁰ 1911 yılında ise Maarif Nezareti tarafından *Hıfzıssıha-yı Mekâtib Komisyonu*²⁴¹ adıyla daire-i maarifte bir komisyon ve vilayetlerde de bu komisyonun şubesi olmak üzere taşra komisyonları teşkil edilip buralara *Maarif Sıhhiye Müfettişi*²⁴² ile bir de *yardımcı* tayin ediliyordu. Yine aynı yıl mekâtib-i hususiyenin

---

komiseri sıfatıyla çalışırlardı (Reşat Şemsettin, a.g.e., s. 123). Ayrıca tedrisat-ı ibtidaiyye müfettişleri için bkz. 1913 tarihli Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı (*Düstur*, 2. tertib, c. 5, s. 804-823) ve 1914 yılında yayımlanan Vilayât Tedrisat-ı İbtidaiyye Meclisleri Aza-yı Müntehibesinin Suret-i İntihabı Hakkında Nizamname (*Düstur*, 2. tertib, c. 6, s. 397-399). Görev ve yetkileri için bkz. 1911 yılı Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname (*Düstur*, 2. tertib, c. 4, s. 167-173).

²³⁵1910 yılı Tahsil-i İbtidaiyye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurünin Vezaifi Hakkında Nizamname (*Düstur*, 2. tertib, c. 2, m. 1, s. 404-415)ye göre, maarif müdürü, bütün mekâtib-i ibtidaiyyede tedrisatın nizam ve talimat hükümlerine uygun olarak yürütmesine mekâtib-i ibtidaiyye müfettişlerinin aracılığıyla nezaret ederdi.

²³⁶BOA, Yıldız Tasnifi, Kısım 31, no: 1374, Zarf 115, Karton 84 ve Kısım 14, no: 1438, Zarf 126, Karton 66 ve Kısım 22, no: 462, Zarf 153, Karton 66.

²³⁷1910 yılı Tahsil-i İbtidaiyye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurünin Vezaifi Hakkında Nizamname (*Düstur*, 2. tertib, c. 2, s. 404-415).

²³⁸*Sabah*, 27 Haziran 1910. "Tahsil-i ibtidaiyyeyi idare ve teftiş ile muvazzaf Memurünin vezaifine müteallik nizamname layihası", BOA, BEO, no: 283196 (ME, s. 198'den).

²³⁹*Revue du Monde Musulman*, 12, 1910, s. 274-6; *Mekâtib-i İbtidaiyye Müfettişlerinin Vezaifine Müteallik Talimat*, İstanbul 1326 (ME, s. 198'den).

²⁴⁰"Umur-ı Maarif", *Sabah*, 29 Haziran 1910 ve "Maarif Müdürleriyle Vilayet Maarif Müfettişlerinin Vezaifine Müteallik Talimat", *Sabah*, 2 Ekim 1910 (ME, s. 163'den).

²⁴¹Maarif Hıfzıssıha-yı Mekâtib Komisyonu'nun Suret-i Teşkili İle Vezaifine Dair Nizamname (*Düstur*, 2. tertib, c. 3, m. 1, s. 372-373).

²⁴²Görev ve yetkileri için bkz. 1913 tarihli Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı (*Düstur*, 2. tertib, c. 5, s. 804-823) ve 20 Ağustos 1331 tarihli Mekâtib-i Hususiyeye Talimatnamesi (*Takvim-i Vekayi*, no: 2302).

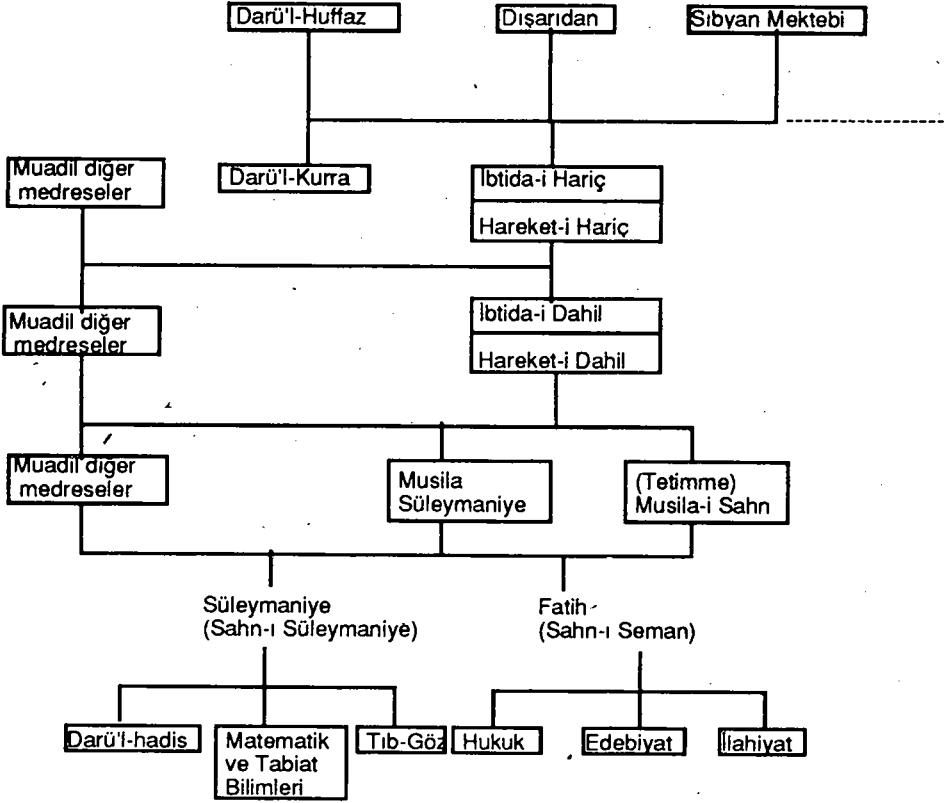
teftişi için *Tedrisat-ı Hususiyye Müfettişliği*²⁴³ ihdas edilmiştir. Ancak alınmaya çalışılan tüm önlemlere karşın müfettişler görevlerini hiç benimsememişler, köyleri dolaşmak yerine vilayetlerde zaman geçirmeye başlamışlardı. Bunun üzerine nezaret bazı vilayetlerin maarif müfettişlerini lağvetmiş ve görevlerini de maarif müdürlerine vermiş ve müfettişler arasında da bir çok yer değiştirmesi yapmıştır.²⁴⁴

²⁴³Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname (Düster, 2. tertib, c. 4, s. 167-173) ve 20 Ağustos 1331 tarihli Mekâtib-i Hususiyye Talimatnamesi (Takvim-i Vekayi, no: 2302).

²⁴⁴"Maarif Müfettişleri Ne İş Görür?", *Yeni Fikir*, III/21, 1330 ve "Maarif Müfettişlikleri", *Sabah*, 20 Haziran 1914 (ME, s. 164'den).

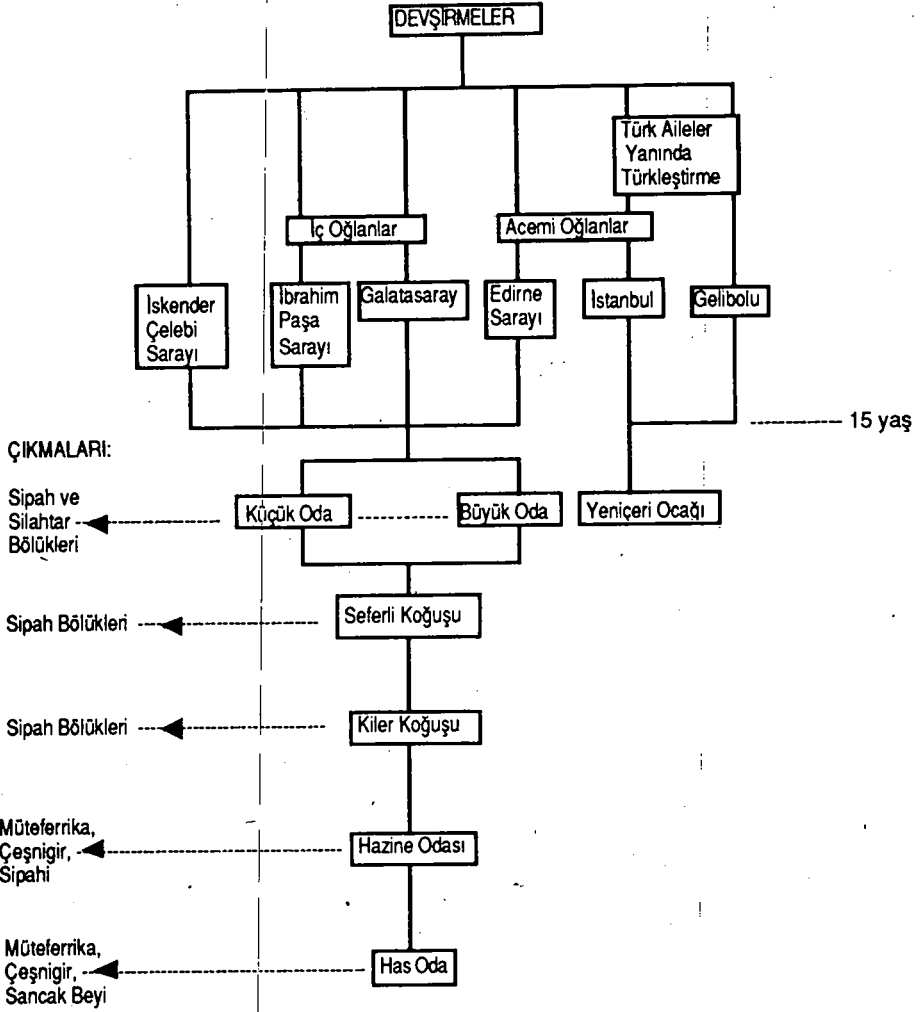
Ek 1245

XV-XVIII. YÜZYILLARDA MEDRESE VE ENDERUN SİSTEMLERİ

245 Faik Reşid Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara, 1964.

Ek 2246

Ek 3

MEKÂTİB-İ RÜŞDİYYE NAZIRI

1- İmamzâde Esad Efendi

TAYİN VE AZİL TARİHLERİ

11.3.1839 - 2.10.1849

MEKÂTİB-İ UMUMİYYE NAZIRI1- Vakanüvis Mehmed Esad Efendi
(aynı anda meclis-i maarif üyesi)3.1.1847²⁴⁷ - 1.1.18482- Ahmed Kemal Efendi
(müdür ünvanıyla)1.1.1848²⁴⁸ - 31.7.18543- Ahmed Kemal Efendi
(aynı anda meclis-i maarif üyesi)

31.7.1848 - 19.6.1854

4- Hayrullah Efendi
(aynı anda meclis-i maarif üyesi)19.6.1854²⁴⁹ - 13.3.1857**MAARİF NÂZIRI**1- Abdurrahman Sami Paşa
(1795 - 1878)14.3.1857²⁵⁰ - 24.11.1861²⁵¹2- Ahmed Kemal Paşa
(1829 - 1875)

24.1.1861 - 18.11.1862

3- Mustafa Fazıl Paşa
(1829 - 1875)18.11.1862²⁵² - 12.1.18634- Nevres Paşa
(1826 - 1872)

12.1.1863 - 28.2.1863

5- İbrahim Ethem Paşa
(1818 - 1893)28.2.1863²⁵³ - 23.6.18636- İbrahim Ethem Paşa
(2. defa)23.6.1863²⁵⁴ - 19.3.1865²⁴⁷BOA, I., DH., no: 6903²⁴⁸BOA, Cevdet Maarif, no: 6606²⁴⁹BOA, I., DH., no: 19075²⁵⁰BOA, I., DH., no: 24663²⁵¹BOA, I., DH., no: 32400²⁵²BOA, I., DH., no: 33912²⁵³BOA, I., DH., no: 34292²⁵⁴BOA, I., MM., no: 1172

7- Nevres Paşa (2. defa)	19.3.1865 - 27.4.1865
8- Ahmed Kemal Paşa (2. defa)	27.4.1865 ²⁵⁵ - 24.8.1867
9- Abdüllatif Subhi Paşa (1818 - 1886)	24.8.1867 - 9.3.1868
10- Saffet Paşa (1814 - 1883)	9.3.1868 - 5.10.1871
11- Ahmed Kemal Paşa (3. defa)	5.10.1871 ²⁵⁶ - 4.1.1872
12- Derviş Paşa (1817 - 1878)	4.1.1872 - 15.6.1872
13- Ahmed Vefik Paşa (1823 - 1891)	15.6.1872 - 5.12.1872
14- Ahmed Kemal Paşa (4. defa)	5.12.1872 ²⁵⁷ - 24.4.1873
15- Ahmed Cevdet Paşa (1822 - 1895)	24.4.1873 - 5.4.1874
16- Saffet Paşa (2. defa)	5.4.1874 - 16.1.1875
17- Arifi Paşa (1830 - 1895)	16.1.1875 - 12.6.1875
18- Ahmed Cevdet Paşa (2. defa)	12.6.1875 - 30.11.1875
19- Safvet Paşa (3. defa)	30.11.1875 - 8.5.1876
20- Ahmed Kemal Paşa (5. defa)	8.5.1876 - 17.5.1876

---

²⁵⁵BOA, I., DH., no:37200

²⁵⁶BOA, I., DH., no: 44434

²⁵⁷BOA, I., DH., no: 45890

21- Ahmed Cevdet Paşa (3. defa)	17.5.1876 ²⁵⁸ - 17.10.1876
22- Yusuf Paşa (1826 - 1880)	17.10.1876 - 1.2.1877
23- Münif Paşa (1830 - 1910)	1.2.1877 - 9.11.1877
24- Ahmed Kemal Paşa (6. defa)	9.11.1877 - 11.1.1878
25- Ahmed Vefik Paşa (2. defa)	11.1.1878 - 4.2.1878
26- Abdüllatif Subhi Paşa (2. defa)	4.2.1878 - 18.4.1878
27- Münif Paşa (2. defa)	18.4.1878 - 12.11.1880
28- Kâmil Paşa (1832 - 1913)	12.11.1880 - 6.12.1881
29- Ali Fuad Paşa (1840 - 1885)	6.12.1881 - 9.5.1882
30- Mustafa Nuri Paşa (1824 - 1889)	9.5.1882 - 25.11.1885
31- Münif Paşa (3. defa)	25.11.1885 - 4.11.1891
32- Ahmed Zühdü Paşa (1833-1902)	4.11.1891 - 12.4.1902
33- Mehmed Celaleddin Bey (1852 - 1933)	13.4.1902 - 27.7.1903
34- Haşim Paşa (1852 - 1920)	27.7.1903 - 28.7.1908
35- İbrahim Hakkı Bey (1862 - 1918)	28.7.1908 - 22.9.1908
36- Recaizade Ekrem Bey (1846 - 1913)	23.9.1908 - 28.11.1908

- 37- İbrahim Hakkı Bey
(2. defa) 28.11.1908 - 16.12.1908
- 38- Abdurrahman Şeref Bey
(1353 - 1925)
(Vekil) 16.12.1908 - 5.2.1909
- 39- Yusuf Ziya Paşa
(1849 - 1929) 6.2.1909 - 13.2.1909
- 40- Abdurrahman Şeref Bey
(1. defa) 15.2.1909 - 4.5.1909
- 41- Mustafa Nail Efendi
(1861 - 1922) 5.5.1909 - 9.1.1910
- 42- Emrullah Efendi
(1858 - 1914) 10.1.1910 - 18.2.1911
- 43- Cavid Bey
(Vekil) 18.2.1911 - 1.3.1911
- 44- Babanzade İsmail Hakkı Bey
(1876 - 1913) 2.3.1911 - 11.5.1911
- 45- Abdurrahman Şeref Bey
(2. defa) 11.5.1911 - 1.1.1912
- 46- Emrullah Efendi
(2. defa) 1.1.1912 - 21.7.1912
- 47- Mehmed Said Bey (Gelenbevizade)
(1862 - 1937) 22.7.1912 - 29.10.1912
- 48- Damad Mehmed Şerif (Çavdaroğlu) Paşa
(1874 - 1958) 30.10.1912 - 23.1.1913
- 49- Şükrü Bey
(1874 - 1926) 24.1.1913 - 9.12.1917
- 50- Ali Münif Bey
(Vekil) 9.12.1917 - 20.7.1918
- 51- Doktor Nazım Bey
(1873 - 1926) 21.7.1918 - 12.10.1918
- 52- Said Bey
(2. defa) 14.10.1918 - 10.11.1918

53- Doktor Rıza Tevfik Bey (1869 - 1949)	11.11.1918 - 12.1.1919
54- Yusuf Ziya Paşa (2. defa)	13.1.1919 - 4.3.1919
55- Ali Kemal Bey (1867 - 1922)	5.3.1919 - 14.5.1919
56- Said Bey (3. defa)	19.5.1919 - 7.3.1920
57- Abdurrahman Şeref Bey (3. defa)	8.3.1920 - 5.4.1920
58- Fahreddin Bey (1867 - 1942)	5.4.1920 - 30.7.1920
59- Hadi Paşa (1867 - 1932)	31.7.1920 - 20.9.1920
60- Hadi Paşa (Vekil)	21.9.1920 - 20.10.1920
61- Mustafa Reşid Paşa (1863 - 1921)	21.10.1920 - 12.12.1920
62- Arif Hikmet Paşa (Vekil)	21.10.1920 - 12.12.1920
63- Raşid Bey (1869 - 1952)	22.1.1921 - 12.6.1921
64- Mustafa Arif Bey (Vekil)	12.6.1921 - 12.8.1921
65- Said Bey ²⁵⁹ (4. defa)	19.8.1921 - 30.10.1922

²⁵⁹Fethi Tevetoğlu, "Türkiye Maarif Nazırları, Maarif Vekilleri, Milli Eğitim Bakanları", Hayat Tarih Mecmuası, (Haziran, Temmuz, Ağustos, 1973), cilt 1-2, Fasikül 5, s. 4-12, Fasikül 6, s. 15-21, Fasikül 7, s. 23-31 ve Faik Reşid Unat, Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, (Ankara, 1964) s. 140-145 ve Mustafa Yazıcı, Tanzimattan Bu Yana Milli Eğitim Bakanları, Başkanları ve Atatürk 1839-1973 (Ankara, 1973)

EK 4

Abdülmecid Devrinde
Hükümet Organları

Padişah

Sadrazam

Meclis-i Umumi

Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliyye

Meclis-i Ali-i Tanzimat

Meclis-i Maarif-i Umumiyye

Genel Meclisler

Serasker Şeyhülislam

Vakela
Heyeti

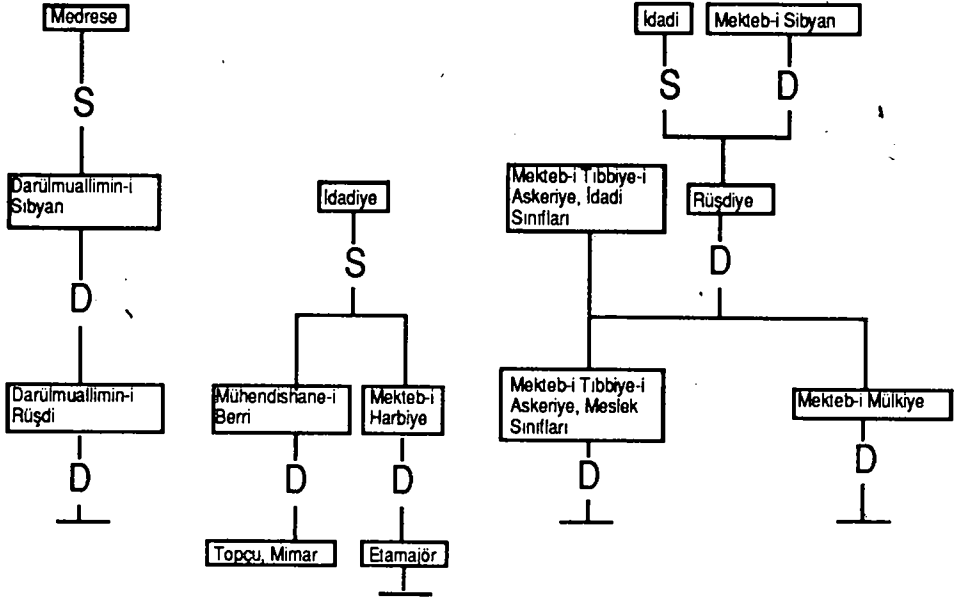
Evkaf Nazır
Hazine-i Hassa Nazır
Kaptan-ı Derya
Tophane Müşiri
Serasker
Hariciye Nazır
Meclis-i Valâ Reisi
Sadrazam
Maliye Nazır
Zabtiye Müşiri
Ticaret Nazır
Şeyhülislam
Sadaret Müsteşarı
Valide Kethüdası

İstişare
Meclisleri

Meclis-i Bahriye
Meclis-i Tophane
Meclis-i Şura-yı Askeri
Meclis-i Maliye
Meclis-i Zabtiye
Meclis-i Zirâat

Ek 5²⁶⁰

ÖĞRETİM SİSTEMİNİN MAARİF NEZARETİNİN KURULUŞU (1857)
SIRASINDAKİ DURUMU

D Diploma

S Sınav

Ek 6

1.BAB

1. madde

2. BAB**I. Kısım**Mekatib-i Umumiye
2. madde**II. Kısım**Mekatib-i Hususiye
128-131. madde**I. Kısım**Meclis-i Kebir-i Maarif
131-133. madde**II. Kısım**Vilayet Maarif Meclisleri
143-153. madde**I. Fasıll**a- Mekatib-i Sıbyaniye
3-15. maddeb- Kız Sıbyan Mektepleri
15-17. maddec- Mekatib-i Rüşdiyye
17-26. madded- Kız Mekatib-i Rüşdiyyesi
26-33. madde**II. Fasıll**a- Mekatib-i İdadiye
33-41. maddeb- Mekatib-i Sultaniye
42-50. madde**III. Fasıll**

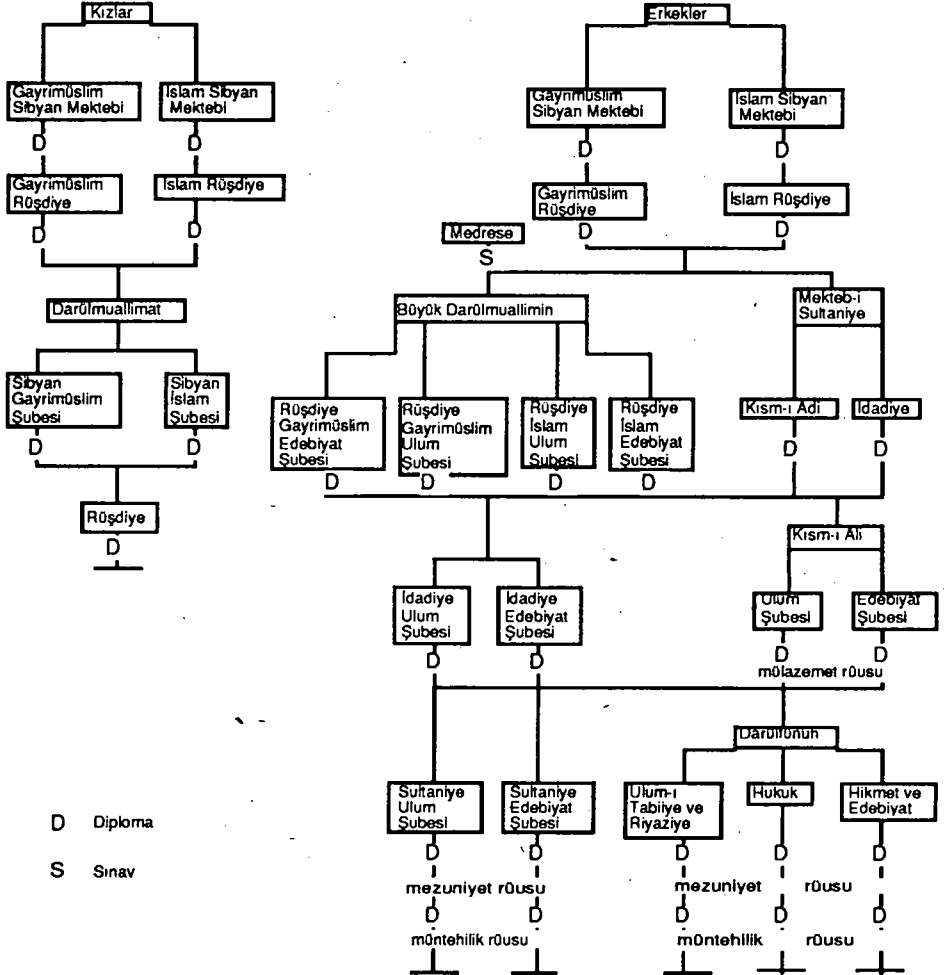
Mekatib-i Aliyye

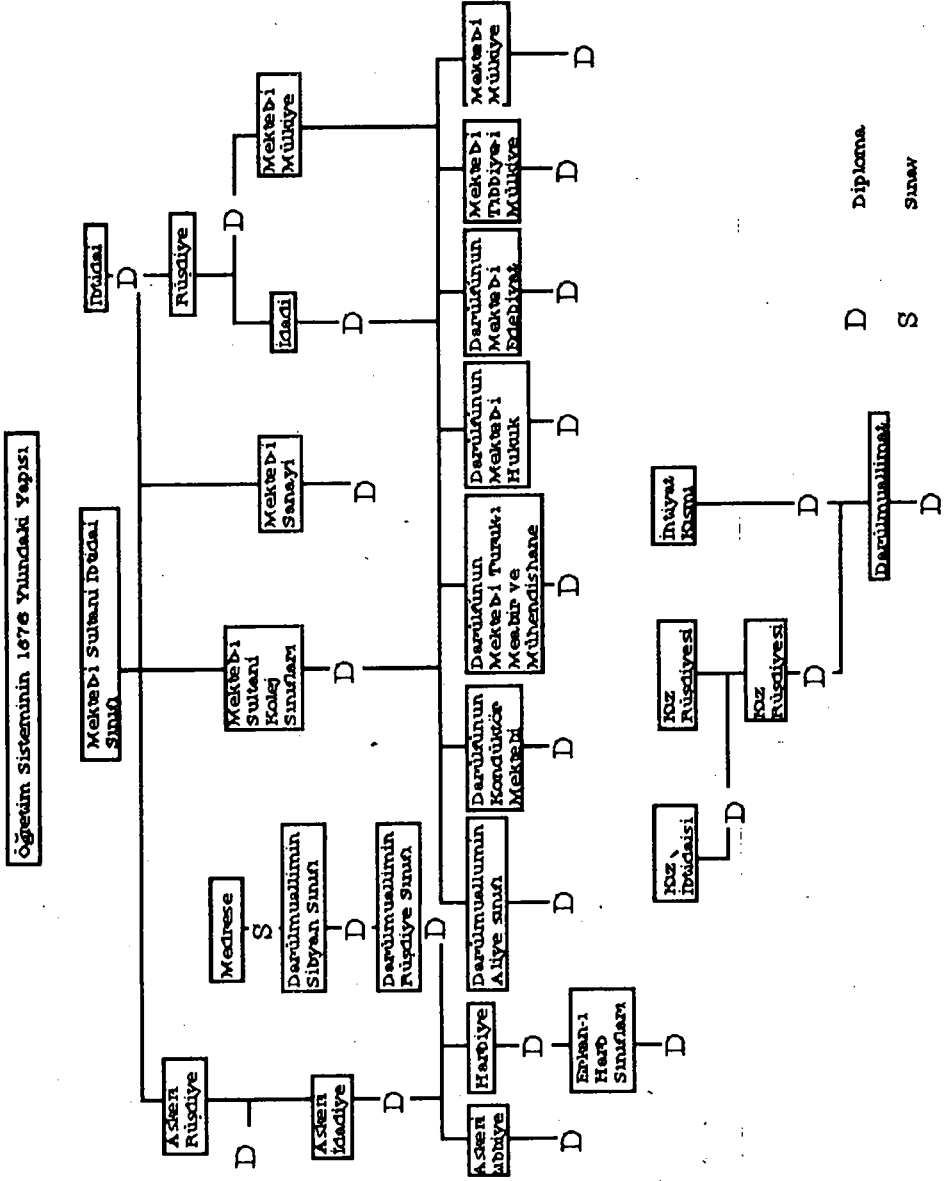
a- Darülmuallimin
50-68. maddeb- Darülmuallimat
68-78. maddec- Darülfünun ve Sanayi-i
Muhtelifi
78-128. madde**I. Fasıll**Daire-i İlimiyye
133-137. madde**II. Fasıll**Daire-i İdare
138-143. madde**3. BAB**İmtihanlar ve şahadetname ve
ruhsatname ve bunların imtiyazatına dair
153-178. madde**4. BAB**Muallimlere dair
178-192. madde**5. BAB**

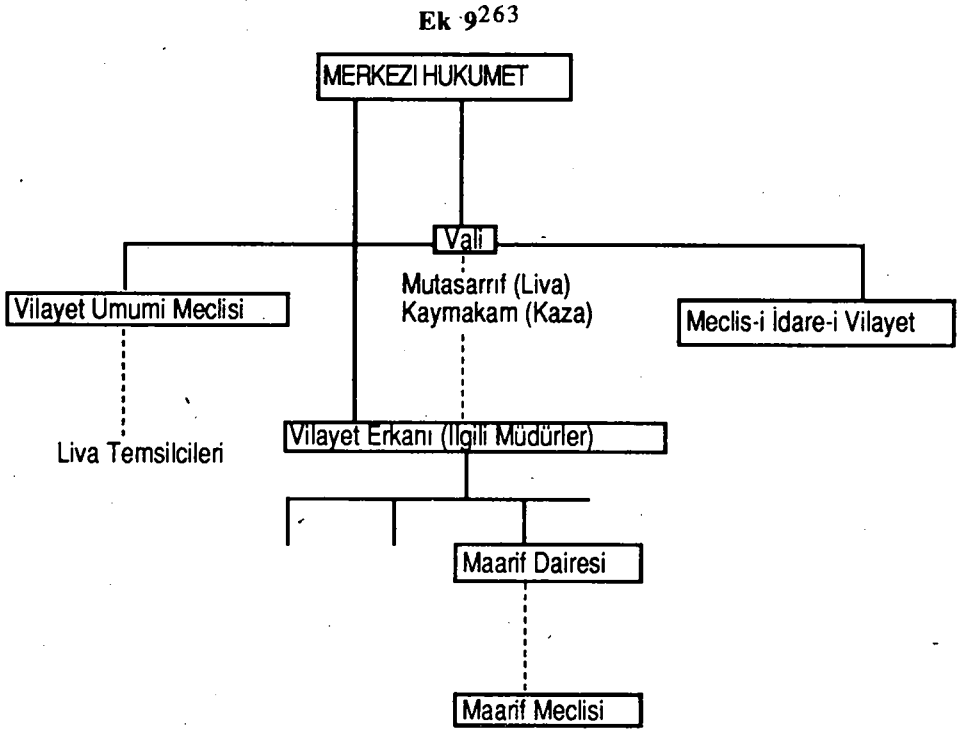
Umur-ı Maliyyeye dair

Ek 7261

1869 MAARİF-İ UMUMİYYE NİZAMNAMESİ'NİN KURMAK İSTEDİĞİ SİSTEM

Ek 8²⁶²

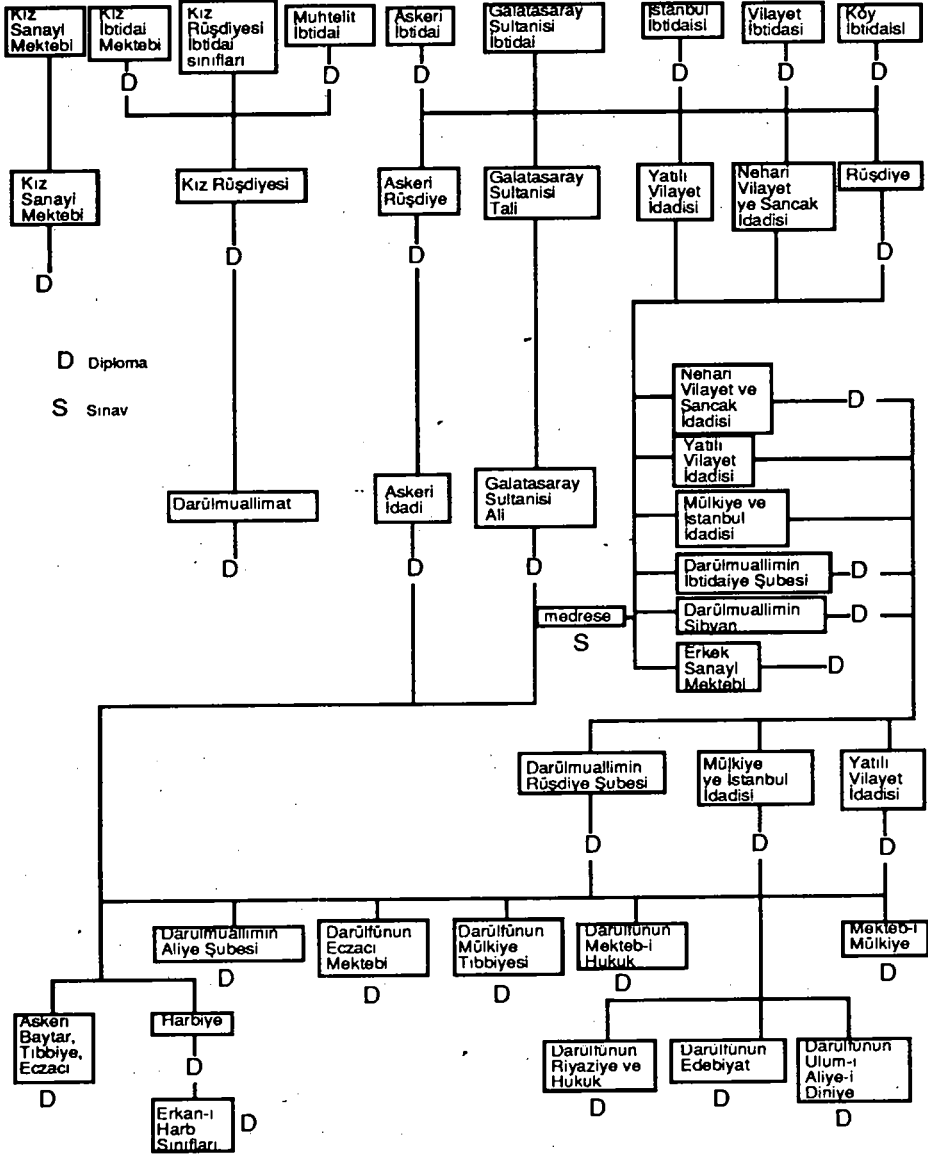
— Tayin veya ast-üst ilişkisi, azil yetkisi

- - - Seçimle, tayinle veya inha ilişkisi olan
veya denetime dayanan ilişkiler

263 İlber Ortaylı, "Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, (İstanbul, 1994), c. I, s. 334.

Ek 10²⁶⁴

MUTLAKİYET DEVRİ (1900) ÖĞRETİM SİSTEMİ

Ek 11

SIVAS MAARİF İDARESİ MASRAFLARI²⁶⁵

Memuriyet	Aylık	Yıllık
Maarif Müdürü	2 000 guruş	24 000 guruş
Muhasebe Memuru	1 000 guruş	12 000 guruş
Maarif Katibi	500 guruş	6 000 guruş
Sandık Emni	150 guruş	1 800 guruş
Hademe	100 guruş	1 200 guruş
	-----	-----
	3 750 guruş	45 000 guruş
Çeşitli Masraflar		2 160 guruş

Toplam		47 160 guruş

²⁶⁵BOA, Yıldız Tasnifi, Kısım A, no: 21/III d., Zarf 21, Karton, 131. Bulabildiğim kadarıyla 1 guruş 1975 yılına göre yaklaşık 5 ila 7 lira arasında değişir.